M. T. B. COLLEGE, SURAT
Manuscripts Library

No. Ref. / Ser. 481

Title: Poorwa Paksha Vyakhya —

पूर्वपक्षव्याख्या of गदाधर भट्टाचार्य

481

Title: Poorva Paksha Vyākhyā

Author: Gadadhara Bhatta-chārya.

Editor:

Year, Vols.: Sam. 1831.

Publisher:

Remarks:

481

श्रीगणेशायनमः साध्यासामानाधिकरण्यानधिकरणत्वेसतिसाधिकरणत्वमितिलक्षणदलयोः सामानाधिकरण्यंस
तिसप्तम्यर्थः तत्रविशेष्यदलमवृत्तिहेतुकातिव्याप्तिवारणायपरमितिपर्यायत्वव्याख्यानेनसाधु अवृत्तेः साध्याधिकरणावृ
त्तित्वसत्वात्साध्यासामानाधिकरण्यपदस्यसाध्यानधिकरणाधिकरणकत्वार्थकतायांमेवविशेषणदलस्यावृत्ति
साधारणपसंभवात् तथाचवृत्तिकेवलान्वयिन्यव्याप्तेः साध्यासामानाधिकरण्यंनोक्तरूपं किंतुसाध्याधिकरणानधिक
रणकत्वरूपंतदनधिकरणत्वमप्यवृत्तिसाधारणं अधिकरणाप्रसिद्ध्या अनधिकरणाप्रसिद्धेरवृत्तौतदसत्वादितिचेदेव
मपिकेवलान्वयिनीत्यादिग्रंथविरोधः तेनग्रंथेनगगनादौसाध्यसामानाधिकरण्याप्रसिद्धिदर्शनात् साध्यासमानाधि
करणाव्यभिचारिणश्चेतिव्याप्तिग्रंथेत्यालोच्यलक्षणमन्यथाव्याख्यातुमुपक्रमते साध्येत्ति साध्यपदासामानाधिकरण्य
पदयोर्बहुव्रीहिबलात्साध्यासामानाधिकरण्यलाभः तदनधिकरणत्वंयदितदधिकरणावृत्तित्वाभावः तदाकेवलान्व राम०
८ यिनिअवृत्तेरेवसाध्यवदवृत्तितथात्वेअधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या अव्याप्तिरतोनधिकरणपदमभावार्थकतयाव्याचष्टेतदभा व

त्साध्याधिकरणायात्किंचिदनधिकरणकेसाध्यन्यूनवृत्तिहेतावव्याप्तिवारणाय साधिकरणसामान्यानधिकरणकत्वविवक्षणस्यावश्य
कतयावृत्तिमत्यपि केवलान्वयिसाध्यासामानाधिकरण्याप्रसिद्धिसंभवात्तत्साध्यकेव्याप्तेः ४

साधिकरण

ववत्वमितिसप्तम्याः सामानाधिकरण्यमात्रार्थकतयातदभाववत्वसमानाधिकरणत्वस्यविवक्षितत्वेधूमादिहेतोव
ह्न्यसमानाधिकरणधूमत्वादिसत्वादव्याप्तिरतआहतदवच्छिन्नेति अवच्छेद्यावच्छेदकभावः कुतोलभ्यतइत्याशंकायामाह
द्व सतिसप्तम्येतिअनधिकरणत्वेसतीत्यत्रयासप्तमीतयाइत्यर्थः अवच्छेदकत्वलाभादितितदभाववत्वरूपप्रकृतार्थ
अधिकरणतानिरूपकत्वरूपस्यसमभिव्याहृतसाधिकरणत्वपदार्थैकदेशाधिकरणतानिरूपितावच्छेदकत्वलाभादित्य
म र्थः अवच्छेदकत्वंचेदनतिरिक्तवृत्तित्वंविवक्ष्यतेतदाविषमव्याप्तेः धूमादावव्याप्तिः वह्न्यसामानाधिकरण्यपदार्थाभावस्य
ण हेतुमन्न्यसाध्याधिकरणसाधारण्यस्यहेतुत्वधितिरिक्तवृत्तित्वात्साध्यव्यापकेव्यभिचारिणिपतिव्याप्तिश्चतत्रसाध्यसमनि
यतस्यसाध्यासमानाधिकरणपदार्थाभाववत्वस्यहेतुत्वनतिरिक्तवृत्तित्वादतआहतद्वृत्तीति अन्यूनवृत्तित्वंव्यापकत्वंसमु हे
धि दितार्थमाहसाध्यवदवृत्तीति साध्यानधिकरणाधिकरणकत्वरूपंसाध्याधिकरणानधिकरणत्वरूपंचसाध्यासामानाधि
ती करणपंकेवलान्वयिसाध्यकेनप्रसिद्धमितिसाध्यासामानाधिकरण्यपदस्यसाध्यवदवृत्तित्वार्थकतास्फुटीकृताधूमव

दवृत्तिद्वद्र त्वाद्यभावस्य वह्निव्यापकत्वादतिव्याप्तिरतः साध्यवदवृत्तेर्यावन्तः पदार्थास्तदभावकूटत्वाभायसकलितेऽयं चसाक
ल्यावच्छिन्नतावत्पदार्थाभावस्यैकैकत्वान्वयित्वविनक्षतिः साध्यवदवृत्तित्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकैकसामान्याभावस्य निवेश क
येन पितुमशक्यः येनसंबंधेन यस्य यस्य साध्यवदवृत्तित्वं तत्तत्संबंधावच्छिन्नतदभावस्य निवेशनीयत्वात् प्रतियोगितावच्छेदक
संबंधाननुगमेनाभावैक्यासंभवात् विशेषणताविशेषसंबंधनिवेशपक्षेतु तदननुगमविरहादेकएव सामान्याभावो निवे
शनीयः साध्यपदं साध्यतावच्छेदकविशिष्टपरं अन्यथा विशिष्टसत्तावान् जातेरित्यादौ गुणत्वादेः साध्यवदवृत्तित्वेपि नक्षतिः तद्व शुद्ध
त्वं च साध्यतावच्छेदकसंबंधेन बोध्यं तेन समवायेन वह्नौ साध्ये पर्वतत्वादेर्वह्निसंयोगिवृत्तित्वेपि संयोगेन वृत्तौ धूमेनातिव्या
प्तिः पक्षे हेतुतावच्छेदकविशिष्टपरं अन्यथा द्रव्यं विशिष्टसत्वादित्यादौ नाव्याप्तिः तदधिकरणत्वं हेतुतावच्छेदकसंबंधेन
बोध्यं तेन समवायादिना धूमाधिकरणतापन्नवह्निसामान्येपि नाव्याप्तिः ननु हेतुव्यापकतानिवेशेनैव उपपत्तौ तदधिक राम०
रणत्वनिवेशवैयर्थ्यमत आह यथासन्निवेशइति यथोक्तविशेष्यविशेषणभावक्रमेण निवेशइत्यर्थः नवैयर्थ्यमिति २

हेतुतावच्छेदकसंबंधेनेति २

तन्ननु वैयर्थ्यां २

हेतुविशेषितव्यापकतायाः प्रकृतलक्षणाघटकतया तद्घटितस्य लक्षणत्वसंभवेपि नवैयर्थ्यावसरः प्रकृतलक्षणाघ
टकस्य तथात्वसंभव एव आधिक्यांशवैयर्थ्याभावेप्यनतिप्रयोजनकत्वं दुर्वारमेवेत्यत आह हेतुतावच्छेदकसंबंधेन हेतुप्रति
व्यापकतायाः लक्षणघटकत्वसूचनायेत्यर्थः संबंधसामान्येन हेतुप्रतियोगिकव्यापकतायानिवेशे धूमादेरपि वह्न्याद्यव्याप्यतापत्ते
रिति भावः यत्किंचित्संबंधेन साध्यवदवृत्तेः यत्किंचित्संबंधावच्छिन्नाभावनिवेशे धूमाद्यसमानाधिकरणायोगोलकत्वादे
र्व्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य वह्न्यादिव्यापकत्वादतिव्याप्तिः साध्यतावच्छेदकादिसंबंधेन साध्यवदवृ
त्त्यादिविवक्षणे च वक्ष्यमाणदोषाणां दुर्वारत्वात् लोके साध्यवदवृत्तितानियामकसंबंधाभावप्रतियोगितावच्छेदकसं
येन बंधयोरैक्यं विवक्षयन्ति येनेति संयोगादिना अयोगोलकत्वादेर्धूमादिमदवृत्तित्वात्तत्संबंधावच्छिन्नतदभावस्य च वह्न्यादिव्या
पकत्वादतिव्याप्तिरतो येन येनेति विशिष्टतत्तदभावाइति संयोगादिसंबंधावच्छिन्नसाध्यवदसंयुक्तत्वावच्छिन्नसामान्या
भावएव यथासंभवं लक्षणघटकः ननु तत्तत्पदार्थानां तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावाः अनन्ताभावनिवेशप्रसंगादित्य

समवेत॰

वचेयं।एवं च नाद्रूपविवक्षायां प्रयोजनं दर्शयति सत्तेनेत्यादिना।साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेति।अत्र स्वाभावप्रतियोगितायामभा
समानाधिकरणतान्वयः समवायेनेति संयोगादीनामप्युपलक्षकं साध्यवदसमवेतस्येति समवेतत्वादेरिति शेषः असमवेतपदम
पि असंयुक्तादुपलक्षणं कं सकलतच्छून्येति साध्यवद्वृत्तित्व सकलपदार्थाभावाप्रसिद्धिरित्यर्थः एकसंबंधेन व्यभिचारनि
रूपकाधिकरणावृत्तेरपि अपरसंबंधावच्छिन्नाभावस्य हेतुव्यापकताभावाद्याप्तिवारणाय साध्यवदवृत्तिः संबंधसामा
न्येनाभावोऽवश्यं निवेशनीयः संयोगसमवायस्वरूपादिनिष्ठसंबंधताविशेषणानामिथो भिन्नत्वेऽपि संबंधत्वेनानुगतानां
तावन्निष्ठप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधतावच्छेदकत्वे बाधकाभावात्तत्सामान्यविशिष्टाभावेनावच्छेद्यावच्छेदकीभूतसंबंधपर्यभेद न
नात्माश्रयविरहात्।प्रत्येकं सकलसंबंधावच्छिन्नाभावकूटस्य वा निवेशपदकृत्यमपि प्रायेणेदं अन्यथा संयत्वादेरपि समवाया
दिनाऽभावप्रसिद्ध्या असंगत्यापत्तिः नादृशेनैवेति।स्वाधिकरणासंबंधसामान्यावच्छेदः तावतैव धूमवान् वह्नेरित्यादाव राम॰
तिव्याप्तिवारणासंभवात् अयोगोलकीयवह्न्यादेः साध्यतावच्छेदकसंबंधेनाभावस्य हेतुत्वव्यापकत्वेन वृत्तितावरहादिति भावः॥ २

साध्यतावच्छेदकसंबंधेनेत्यर्थः २

तिमात्रेति सम्यक्रूपेण ज्ञातित्वावच्छिन्नसाध्यकेव्यभिचारिणीत्यर्थः।केवलान्वयित्वादिति व्यधिकरणासंबंधावच्छिन्नप्र
तियोगिताकत्वेनेत्यादिः केवलान्वयित्वेऽपि तु तत्र समिव्यहेतुत्वं न वृत्तित्वमिति तदभिधानं विशिष्टसमवायादिसंबंधेन निवेशने
तिरस्यति अत्तस्यैवेति अतिव्याप्तेरेवेत्यर्थः समवायेन संयोगेन वृत्तिसाध्यवदवृत्तेस्तेन संबंधेनाभावः शब्दनिवेशनइ
ति शेषः ज्ञातिमदसंयुक्तस्य संयोगेनाभावस्यापि केवलान्वयित्वादिति भावः।एतत्पक्षद्वयेऽपि कामं व्याप्तिमानिदं दभि प
तिसमवेतादित्यादिना संयुक्तपरिग्रहः साधनतावच्छेदकेनेति संबंधेनेति शेषः।साध्यवदवृत्तिरित्यादिकमपि पूरणीयं।
एवमग्रेऽपि ज्ञात्यादिसाध्यकेव्यभिचारिणि स्वरूपसंबंधस्यैव साधनतावच्छेदकत्वपातेन संबंधेन साध्यवदवृत्तिज्ञातित्वादेस्ता
न्ते दृशसंबंधावच्छिन्नाभावस्य हेतुत्वव्यापकत्वात् तेन कल्पे अतिव्याप्तिशंकावतारः इदमिति पक्षनिर्देशः एतदित्यस्य पक्षनिर्देश्य
नाभ्रमपरिहाराय तथा सति रूपत्वावच्छिन्नभेदस्य साध्यतालाभेन तादृशसाध्यवदसमवेतस्यापि समवेतस्य रूपत्वादेः
प्रसिद्ध्या अतिव्याप्त्यानवकाशात् अतिव्याप्तेरिति एतद्रूपमात्रसमवेतत्वामसिद्ध्या एतद्रूपभिन्नासमवेतस्य समवायस्य सा

धर्मतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाभावस्यव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावत्वयाकेवलान्वयित्वादितिभावः तद्घटादिमा
वि न्नसमवेतस्य रूपादेःप्रसिद्ध्यागुणरूपेकव्यक्तिकपक्षानुसरणेनापिविषयतयेतिव्यभिचारिणिसाध्यवदविषयकस्य
कं व्यभिचारनिरूपकाधिकरणविषयज्ञानादेर्विषयतासंबंधावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिनिराकरणासंभवात् शंकाव
तारः घटभिन्नं मेयत्वादित्यत्रापीत्यपिनापूर्वोक्तस्यानपरिग्रहः घटभेदसाध्यकस्य नानाव्यक्तिविषयकत्वं द्रव्यविषयत्वेन कं
कं तिपूर्वोक्तस्यलाभाद्विशेषइति। पूर्वोक्तत्वायेक्षयात्तत्पक्षस्यातिहेयता सूचनाय तस्याधिकस्य प्रत्यर्पणं न्वयतिव्याप्तिर्वार्त्तं वि ये
षयतयासाध्यवद्वृत्तेहेतोस्तत्संबंधावच्छिन्नाभावस्य केवलान्वयित्वंदर्शयति स्वविषयकेतिमात्रपदकृत्स्नपरं घटभिन्नवि
कं षयकत्वादितिर्घटइत्याकारस्य घटादिविषयकज्ञानादेरपिविशेषणीभूतघटत्वतत्संबंधविषयकत्वादिभावः निर्विशे ति
षयकस्यतादृशसंबंधावच्छिन्नाभावस्यचव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नत्वादितिशेषः ननुविशिष्टबुद्धौविशेषणादिविषय राम०
कत्वेनियमेपिघटभिन्नादिविषयकत्वनिर्विकल्पकेप्रसंभवतीत्यतआह घटेति विकल्पकेपीतिघटत्वादित्यादिनारूपादि ४

नघटभिन्नविषयकत्व ~ कं ~ वं ~ भाव ~ दि ~

श्रं परिग्रहःतदवभासकसन्निकर्षादिघटितसामग्र्यपितदानीमत्वाद् इंद्रियाणां स्वव्यवस्थापकगुणपुरस्कारेणैव प्रवृत्तेरिच्छा
दि सुखादेरूपादिमात्रस्यावश्यकत्वाद्घटितिभावः संबंधमात्रेणेतिसंबंधमात्रेणसाध्यवद्वृत्तित्वंसाध्यवत्संबंधसामान्यं वा वं
साध्यवदाधेयत्वसामान्यं वा तादृशसंबंधेनाभावः संबंधत्वावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधकः एकोभावः प्रतियो
गितावच्छेदकतयाप्रसिद्ध्यायेयेसंबंधास्तदवच्छिन्नाभावकूटंवा स्वरूपसंबंधेनकालिककालिकलक्षणसंबंधेनप्रत्युक्तमिति
यत्र साध्यवति साध्यतावच्छेदकसंबंधेनावर्त्तमानंतेनसंबंधेनक्वचिदपिनवर्त्ततेतत्रापिविशेषणताविशेषेणसाध्यवद
वृत्तिस्तेनसंबंधेनव्यभिचारिनिरूपकाधिकरणवृत्तित्वस्तु नःप्रसिद्ध्यातादृशसंबंधावच्छिन्नाभावमादायातिव्याप्तिनिराक तस्य
रणासंभवादितिभावः एवंसतिविशेषणतावशेषस्येवविशिष्याव्यापादानमुचितंसंबंधांतरनिवेशनप्रयोजनाभावादित्या
शयेनाह विशेषणताविशेषेणेतिदैशिकविशेषणतयेत्यर्थः एवंसतिदर्शितातिव्याप्तीनांनावकाश इति सूचयितुं व्यभि
चारनिरूपकाधिकरणेतेनसंबंधेनवृत्तिमत्तिनेनसंबंधेनसाध्यवद्वृत्तित्वसीत्वभ्यमाह सर्वत्रैवेतिव्यभिचारिहेतुकइति

स२

शेषः तत्तद्व्यक्तित्वइतिपद्व्यक्तौहेतौसाध्यव्यभिचारइत्यादिः अपिगोलकादिनिष्ठतद्व्यक्तित्वंतत्रावृत्तिरूपाघात्मकमेव
ततुपदार्थान्तरंतस्यचनविशेषणताविशेषेणवृत्तिरितिकेवलान्वयिनंतस्यतादृशसंबंधावच्छिन्नाभावप्रादायानातिप्रसंग
निराकरणसंभवइतितत्रतत्सोल्लम्पमनुपयुक्तमित्याशंक्याहतदन्यान्यत्वइतितद्व्यक्तित्वावच्छिन्नभेदभेदेपिस्वप्रतियो दवच्छि
गितावच्छेदकतत्तद्व्यक्तित्वादनतिरिक्तस्वतथाचवस्यतेनहिघटभिन्नभेदोघटत्वादतिरिच्यतेइत्याशंक्याहतत्प्रकारकेति
तत्तद्व्यक्तित्वादिप्रकारकेत्यर्थः तत्प्रकारकभ्रमविषयकत्वस्यसाध्यवत्यपिसंभवात्प्रमेतितत्तेनसंबंधेनसाध्यवदवृ
त्तित्वंविशिष्टसमवायादिसंबंधनिवेशेजात्यभावादिसाध्यकस्थलेतेनसंबंधेनसाध्यवदवृत्तित्वाप्रसिद्धिःतत्र्कविशेषण
विशिष्य तादिविशेषस्यनिवेशेतुनतद्दोषावसरइतिसूचयितुंसर्वत्रसंबंधेतौसाध्यवन्निष्ठतद्व्यक्तित्वादीतेनसंबंधेसाध्यवदवृत्तित्वप्रसि
भिद द्धिपरंमितितुनसंभवतिहेतुपत्तवाच्यत्वादिष्वेवतत्प्रसिद्धिसंभवात्तत्तद्व्यक्तित्वाद्यनुधावनस्यवैयर्थ्यापातात् अभावे रमम०
तत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वानिवेशेयत्किंचित्संबंधावच्छिन्नाभावप्रादायातिव्याप्तिःसंबंधसामान्येनाभावनिवे ५

भावा२

च शेतेनसंबंधेनसाध्यवदवृत्तेः साध्यवत्समवेतत्वादेस्तादृशाभावस्यहेतुमत्यसत्वादसंभवइतितन्निवेशयतितेनेवेतिइद
नीप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधाद्यनुगमेनएकस्वाभावोनिवेशयितुंशक्यतेइत्यभिप्रायेणाहतदवच्छिन्नसामान्याभाव
इतितादृशसाध्यवदवृत्तित्वावच्छिन्नसामान्याभावइत्यर्थः भिन्नव्याख्यानमनुपन्यस्यतिकेचित्त्वितिनसंव्यत्याप्तिनसा न
ध्यपदानंतरंअनुपमाणस्यतत्रस्तत्पूर्वाभिसंधानेनतथाचासाध्यसामानाधिकरण्येपि साध्यासामानाधिकरणेपत् वत्काथे
भिवानंप्रमादेनेतिभावः अत्रसाध्यपदस्यसाध्यभिन्नार्थकत्वेएतद्वृत्तिधर्मवान्एतत्वादित्यत्रातिव्याप्तिरतसर्वत्रसाध्यभिन्नस्य य
साध्य हेतुसमानाधिकरणतयाक्वचिदवृत्तिभिन्नाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिइत्यतोनञ्पदस्यविरोध्यर्थतामाहविरोधिनीतिविरोधस्यतद साध्य
भावव्याप्यतारूपत्वेकेवलान्वयिनितत्साध्याभावाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरतः साध्यासमानाधिकरणनीतिकेवलान्वयिनहेतौ
साध्या वेवासामानाधिकरणप्रसिद्धिः व्यभिचारिहेतुकेपिसाध्यासामानाधिकरणस्यान्ततोवृत्तेरेवहेत्वसामानाधिकरणपत
यातिव्याप्तिरितिसाध्यासामानाधिकरणरूपोदृश्यतावच्छेदकावच्छेदेनहेत्वसामानाधिकरणरूपविधेयान्वयोग्यविवक्षित न

क४

र्ण्य४

इत्याशयेनव्यापकत्वरूपमवच्छिन्नत्वमंतर्भाव्यप्रत्नसामानाधिकरण्याधिकरणत्वाभावेप्यधिकरणत्वांशमनतिप्रयो
जकत्वापरित्यक्तफलितार्थमाहसाध्येतिसाध्यतावच्छेदकविशिष्टार्थकंतेनविशिष्टसत्तावान्जातेरित्यादौनातिव्या
न प्तिःव्यापकत्वंतद्वन्निष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वंननुतत्सामानाधिकरण्यत्वंताभावप्रतियोगितावच्छेदक
रिक धर्मवत्त्वंस्वभाववत्त्वमादायातिप्रसंगात्तर्गेस्वाश्रयसाध्यादिनिष्ठहेतुसामानाधिकरण्यव्यक्तिविशेषाभावस्यसाध्यसामाना
धिकरण्याभावव्यापकतामादायातिव्याप्तिवारणायसामान्यपदंव्यापकाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वविशिष्टसामाना
के धिकरण्यत्वमेवत्वमितुनिष्कर्षःतेनव्यभिचारिणिहेतुसामानाधिकरण्यसामान्यगामिनोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य
साध्यसामानाधिकरण्याभावव्यापकत्वेपिनक्षतिःस्वपदंहेतुतावच्छेदकपरंतद्विशिष्टसामानाधिकरण्यनिवेशात्तद्र
व्यविशिष्टसत्त्वादित्यादौनाव्याप्तिःपरंसामानाधिकरण्यंहेतुसामानाधिकरण्यंसाध्यतावच्छेदकसंबंधनिवेशस्यप्रयोजन राम० ६
मित्याहसमवायेनपृथिवीत्वादेरितिव्यभिचारिणिहेतौघटादौनातिव्याप्तिप्रसंगइत्यपिभिन्नसंबंधःवृत्तिमन्मात्रस्य

ति४ नं२

नं४

वकालिकसंबंधेनपृथिवीत्वाधिकरणेकालेनादृश्यहेतुतावच्छेदकसंबंधेनवृत्तेरवृत्तिमात्रनिष्ठतदभावंप्रतिहेतुसामा
नाधिकरण्याभावस्यव्यापकत्वेपिसमवायरूपसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनसाध्यवत्त्वपृथिव्यादिनिरूपितकालिकसंबंधा
वच्छिन्नवृत्त्यभावस्यमहाकालादौहेतुसमानाधिकरणेजन्यपृथिवीसमानकालीनेचरमध्वंसादौसत्वेतत्प्रत्यस्याव्या
पकत्वादितिभावःसाध्यवद्वृत्तित्वेहेतुतावच्छेदकसंबंधनिवेशप्रयोजनमाहद्रव्यत्वादेर्द्रव्यत्वादिसमवायेनसाध्याधिकर
णमहाकालेवृत्तिमत्त्वात्रस्येवकालिकसंबंधेनवृत्तेःसाध्यवतिसंबंधसामान्येनवृत्तेरभावंप्रतिहेतुमद्वृत्तित्वाभाव
स्याव्यापकत्वेपिगुणत्वादिसाधर्म्येहेतुतावच्छेदकसमवायेनवृत्तित्वाभावंप्रतितस्याव्यापकत्वादितिभावःहेतुमत्वे
हेतुतावच्छेदकसंबंधनिवेशप्रयोजनमाहसंयोगेनवह्न्यादौसाध्यइतिवह्निमानएतद्रूपादित्यादौविपर्ययःसमवाये
नेतिव्याप्यत्वान्वयिकालपरिमाणस्पंदत्वादेर्वृत्तावपिनातिप्रसंगइत्यन्वयःकालिकालोपरिमाणादेर्वृत्तिकथनेनसाध्य
तावच्छेदकसंबंधेनसाध्यवतिहेतुतावच्छेदकसंबंधेनवृत्तेरभाववतितत्रसंबंधसामान्येनहेतुमत्सत्त्वेमवितत्वाभावासत्वा

तुर्य

न्नतस्यतादृशाभावव्यापकत्वमित्यव्याप्तिप्रसक्तिबीजं दर्शितं महाकालनिष्ठो घटादिसंयोगस्तत्साधारणरूपेणासं
योगस्य साध्यतावच्छेदकसंबंधत्वे महाकालपरिमाणेसाध्यसामानाधिकरण्याभावासंभवात्स्पंदत्वानुधावनं चैवं
धप्रवेशप्रयोजनमाह समवायेनेति तदधिकरणरूपविशेष्यत्वाधिकरणो घटादिः संयोगेन वृत्तावपीति एतेन साध्यवत्स
न मवेतत्वाभाववति घटादौ हेतुसमवायिनि संबंधसामान्ये वृत्तेरभावासत्वात्तस्य तादृशाभावाव्यापकत्वं दर्शितं सत्तं तस्मि
न्वृत्तित्वादृत्तत्तया साधिकरणत्वमित्यस्य वैयर्थ्यमाशंक्याह संबंधविशेषेति इत्यपदर्शितसंबंधविशिष्टनिवेशलाभाय णे
त्यर्थः तथा च साधिकरणत्वं लक्षणेन निवेश्यमिति भावः तच्छिन्नमिति चिंतामणीयं एतद्रूपभिन्नंगुणत्वात्महान्मोक्षवरादित्यादौ काला
वतिव्याप्तिः हेतुतावच्छेदकसमवायकालिकसंबंधेन साध्यवद्वृत्तित्वस्यतेन संबंधेनावृत्तावेव प्रसिद्धेः केवलान्वयिसा
ध्यकेतादात्म्येन सर्वविषयकज्ञानसाधारणसाध्यकेविषयितया चहेतावव्याप्तिः तेन संबंधेन साध्यवदसंबंधत्वाप्रसिद्धेः राम०
त्वं यदि च सामानाधिकरण्यघटकवृत्तित्वे हेतुतावच्छेदकसंबंधं परित्यज्य संबंधैकं विशेषणता विशेष्यसंबंधेवा निवेश्य ७

तेन दानेन तद्दोषावकाशइत्यवधेयं यथा व्याख्याते लक्षणस्य निर्दोषतया मूले निरुक्तदूषणासंगतिमाशंक्याह यथाश्रुत
ॐ मिति दूषयति इत्यनेन संबंधः यथासंभवमिति विकल्पक्रियाविशेषणं साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगित्वघटितल
क्षणेनानाव्यक्तिसाध्यकेसाध्यस्य विशेषाभावमादाय यद्दोषमुद्भाव्यदूषणांतरमवतारयति तन्निवितिप्रतियोगितानव
च्छेदकेतिन चैवं धूमवान्वह्नेरित्यादौ धूमादेस्तथाविधद्रव्यत्वाद्यवच्छिन्नत्वप्रमादायदोषः अनवच्छेदकोयोधर्मस्तदव
च्छिन्नसामानाधिकरण्यं तद्धर्मावच्छिन्ननिरूपितव्याप्तिरिति विवक्षणात् प्रतियोगिविरोधित्वं यदि प्रतियोगिव्यधिक
रणवृत्तित्वंव्याप्यवृत्तित्वं चपतित्वेचित्स्वाधिकरणनिष्ठाभावाप्रतियोगित्वं तदासंयोगीसत्वादित्यादौवक्ष्यमाणातिव्याप्त
संगतिः हेत्वधिकरणांतर्भावेन तद्विवक्षणेव्याप्तिपरीक्षारस्यापि संभवादित्याशयः प्रमग्रंथानुरोधेन तदुभयं व्याचष्टे प्रतियो
गिविरोधित्वमितित्वयास्तीति अधिकरणभेदेनाभावभेदस्वीकारइत्यर्थः अभावएवाधिकरणस्वरूपातिरिक्ताभावए
वच्चभावाधिकरणस्याभावादिरूपत्वेवरादिमूलानंताधिकरणव्यक्तीनांस्वरूपभावत्वं कल्पनीयमितितदपेक्षयाच

संयोगाभावो

राद्यभावत्वस्य एकैकव्यक्तावेव कल्पनमुचितं लाघवादिति युक्त्या तत्सिद्धिः यदि चाभावानामप्यधिकरणासमसंख्यात्तदा
किमपराद्धमधिकरणानामभावत्वकल्पनयेति भावः ननु द्रव्यगुणादिनिष्ठसंयोगाद्यभावस्याभेदे द्रव्ये प्रतियोगिसमाना
धिकरणे गुणे न तथा गुणे व्याप्यवृत्तिः द्रव्ये न तथेति व्यपदेशो न स्यात् तस्य मिथो विरुद्धधर्मद्वयविषयकत्वादित्या
शंक्य तादृशाभावव्यवहारविषयाणाम् "विरोधं व्युत्पादयितुं तान्निर्वक्ति संयोगाद्यभावस्य चेति द्रव्य इति अव्याप्यवृत्तित्वमि
त्यत्राप्यनुषंजनीयं यथासंख्यमुद्देश्यपद्धये विधेयद्वयान्वयः एवमग्रेपि गुणाइति व्याप्यवृत्तित्वमित्यत्रापि संबन्धातेन भेद
कानि संयोगाभावस्य स्यादिः अविरोधादिति प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वतदनधिकरणवृत्तित्वयोर्भावाभावरूपतया विर
ण हेपि एकत्रापि संभवात् द्रव्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वगुणादिनिष्ठाभावप्रतियोगित्वयोरपि नीलत्वरपीतत्ववदेवैकाभाव
उ समवधानतया नर्थक्यादिति भावः क व्यवहाराः पारिभाषिकाः एवञ्च व्यवव्युत्पत्त्या तादृशार्थालाभादिति ध्येयं तादृश राम०
योर्विरोधस्तादृशयोर्व्यवहारविषयत्वेन्याहसामान्यत इति तथात्वव्यतिरेक इत्यनेनास्य संबन्धः अव्याप्यवृत्तौ प्रति ८

योगिसामानाधिकरण्ये चेति तयोरित्यनेन चान्वयः वह्निप्रमेयसंयोगाभाववदित्यर्थः सामान्यतो न तथात्वव्यतिरेकोनः स्वाधिकर
णनिष्ठाभावप्रतियोगित्वसामान्याभावः प्रतियोग्यधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावः व्यपदिश्यत इति शेषः स्वसमानाधि
करणान्योन्याभावाप्रतियोगिसाध्यवत्त्वकत्वमित्यत्र साध्यसाधनयोः संबन्धो निविष्टः सच व्याप्यव्यापकभाव इत्यात्मा
श्रय इति दूषणं दूषणान्तरावतारयोद्धरति । नन्विति यस्य येन साध्यवति साधनस्य संबन्धो निविष्टव्यः विवक्षणीयः सचा
धिकरणत्वेन तु व्याप्यव्यापकभाव इति शेषः तथा च नात्माश्रय इति भावः साध्यसाधनयोः संबन्धनिवेशेपि न क्षतिः त
योरपि संबन्धान्तरसंभवादित्याशयेनाह साध्यसाधनयोरपीति सामानाधिकरण्यमेवसंबन्धः संभवतीति शेषः तथाच
एव वा विवक्षणीय इति भावः मूले साध्यसाधनयोः साध्यत्वसाधनत्वयोर्व्याप्तिनिरूप्यत्वात् व्याप्तिघटितत्वात् साध्यत्व
साधनत्वे यदि सह्निकमेत्वेन लक्षणात्वरूपेत दातयोर्व्याप्तिघटितत्वाभावादसंगतिरत्तोदीधितिकारस्तन्निर्वक्ति साध्य न्यथा
त्वसाधनत्वे इति द्वन्द्वादौ श्रूयमाणो व्याप्तौ तु भयत्र संबध्यते पदद्वयाभिमित्य समानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियो

त्वे२

नं गियद्वान्नत्वंतद्व्याप्तिरितिक्रमेणसाध्यत्वसाधनत्वेनाध्यवसितोबोध्यइत्यर्थःतथाचनव्याप्तेर्घटकतापत्तस्पदयोर्धूमत्ववह्नित्व
विशेषरूपेणधूमवह्न्यादिपरत्वात्इत्थंचसम्भवन्ततावच्छेदकादिभेदेनव्याप्तिभेदस्यागत्यास्वीकारादितिभावःविशेषान्यो
न्याभावमादायेत्युपन्यस्तंदूषणंसामान्याभावखंडनपरमूलमवतारयितुमुद्धरतिनन्वितिपदीतियादृशरूपावच्छेदेन
पत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावस्तादृशरूपावच्छिन्नसमानाधिकरणंतस्यतादृशरूपा
वच्छिन्ननिरूपिताव्याप्तिरित्यर्थःपर्वतादौमहानसीयवह्न्यादिमदन्योन्याभावसत्त्वेपिशुद्धवह्नित्वावच्छेदेनमहानसी
यवह्न्यादावेवतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावःसुलभएवेत्याहनचेतिनहीत्यर्थःवह्नित्वावच्छिन्नःशुद्धवह्नित्वावच्छि
न्नःतत्वावच्छेदकत्वंतदभावयोर्विरोधेनैकत्रावस्थानंतुघटमितिवाच्यंविभिन्नावच्छेदेनभावाभावयोरेकत्रवृत्त्ताववि रोधे क
न नावच्छेदकत्वावच्छेदकरूपेणावच्छेदकेतत्त्वाभावसत्त्वेबाधकाभावात्नचविशिष्टस्यावच्छेदकत्वेएकदेशस्यावच्छेद एम०
व कतयास्वतन्त्रपदादौवह्नित्वादेरवच्छेदकतानवच्छेदकत्वमेवनसंभवतिकथंतदवच्छेदेनवह्न्यादावेवच्छेदकत्वाभावइति ६

तै॰ वै॰

वाच्यंत्यादृशस्यावच्छेदकतावच्छेदकत्वपर्याप्त्यनधिकरणत्वंतादृशधर्मावच्छेदेनावच्छेदकत्वाभावोपगमात्विशिष्ट
वह्नित्वस्यावच्छेदकत्वेपिकेवलस्यतस्यतत्पर्याप्त्यनधिकरणत्वेमानानुपपत्त्यभावादितिभावःननुसामान्याभावनिरुक्त
रणमनुपयुक्तंतावतापिसामान्यधर्मस्यप्रतियोगितानवच्छेदकतयाउक्तव्याप्तिपरिहारात्एवंविशेषाभावमात्रेणानि रो
र्वाहेपिनसामान्याभावानभ्युपगमेयत्किंचिद्विशेषाभाववतिपर्वतादौनायंवह्निमानित्यादिप्रतीतिव्यवहारयोःप्रसंगा
दित्याशंकयातिरिक्तसामान्याभावासत्त्वपक्षेदर्शितातिप्रसंगपरिहरन्नेवलक्षणाव्याप्तिंद्रढयतियद्येवेतिवह्निम
द्भेदाःतत्तद्व्यक्त्यवच्छिन्नभेदाःएकाधिकरणवृत्तित्वावच्छिन्नास्तादृशयावद्भेदाधिकरणैकव्यक्तिवृत्तित्वावच्छिन्नाव
ह्निमत्सामान्यभेदबुद्धिंहृदोनवह्निमानित्याकारकबुद्धिंउत्पादयंतिविषयीभूयोपपादयंतितादृशाधिकरणवृत्तित्वाव
च्छेदेनतादृशबुद्धिविषयतावच्छेदकरूपवंतइत्यर्थःएतावतातिप्रसंगोवारितःतत्प्रतियोगितावच्छेदकत्वेतिचका
रोवह्नित्वावच्छिन्नइत्यनंतरंयोज्यःवह्नित्वावच्छिन्नःशुद्धवह्नित्वावच्छिन्नंतस्यतत्प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेतेषांनवह्निमा

नित्याकारकप्रतीतौ तादृश्यधर्मान्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वेन विषयतां स्वीकृत्य उक्तातिप्रसंगवारणानुपपत्तेस्तद्दोष
तादवस्थ्यमितिभावः। नच विशेषणाभावकूटस्य तादृशप्रतीतिविषयतया यत्किंचिद्विशेषणाभाववति न तत्प्रसंग इति वाच्यं त
द्वह्नित्वेन सकलवह्नीनां युगसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यतया तत्तद्व्यक्त्याद्यवच्छिन्नभेदसमुदायस्याज्ञानसंभवात् वह्निमत्वाति
गिकभेदत्वेन तावद्भेदभानोपगमेन तद्रूपेण यत्किंचिद्भेदविषयकज्ञानस्य अपि प्रकारांतरविशेषणाभावेन तदाकारत्वासंभवा
न त्पर्वतो वह्निमानितिप्रतीतेर्हेतुर्वीरस्वात्। नहि प्रकाराविशेषे विषयन्यूनाधिक्येन विचित्राकारता बुद्धीनां वह्नित्वमात्रप्रका
रेण शतसहस्रादिव्यक्तिविषयकप्रतीतीनां वह्निरइत्येवाकारदर्शनात् अधिकमग्रे वक्ष्यामः। साधनसमानाधिकरण
यावद्धर्मनिरूपितवैयधिकरण्यवदित्यत्र तु साधनवैयधिकरण्यपदार्थं यदि तदधिकरणावृत्तित्वं तदा प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्य
स्याप्रसिद्धौ प्रसिद्धा प्रमेयत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धेरितिमूलविरोधइत्यतो अन्यथा मान्यचष्टे वैयधिकरण्यमिति तन्नुसा राम॰
धनवैयधिकरण्यानाधिकरणत्वमेव कुतो न निवेश्यते इत्यत आह तच्चेति तादृशवैयधिकरण्यं चेत्यर्थः। अप्रसिद्धमि १०

तियद्यपि समानाधिकरणयावद्धर्मोपादानेपि केवलान्वयिसाधनके साधनस्यापि तादृशयावद्धर्मान्तर्गतत्वप्रसि
के द्धिरस्त्येव व्यतिरेकिसाधनेपि तद्दोषाधिक्यं तथापि समानाधिकरणयावद्धर्मोपादानेव्यतिरेकित्वधर्मे विशिष्टाभंगीकृ
च त्यवक्ष्यमाणप्रकारांतरेणापरिष्कारेः संभवति नान्यथेत्याशयेन यथाश्रुतेर्निर्दिशिता व्याप्तिर्निर्दिशिता व्याप्त्यंतरमप्याहातिप्र
सज्जकंचेति पृथिवीद्रव्यत्वादित्यादाविति पृथिवीत्वादेर्द्रव्यत्वादिरूपसाधनानधिकरणवृत्तित्वानधिकरणत्वादितिभा
वः। धूमवान्वह्नेरित्यादौ साधनस्य नानाव्यक्तिकतया अयोगोलकीयवह्नेर्वैयधिकरण्यं धूमे संभवतीति तद्दोषं सितं तद्ध
र्मादेरपीति तथा च यावत्पदानुपादाने द्रव्यत्वमहत्वसत्वादिरूपयत्किंचिद्धर्मवैयधिकरण्यानधिकरणत्वमादाय
व व्यभिचारिण्यतिप्रसंगः स्यादिति भावः। पर्यंतपदोपादाने न मिति यावतां धर्माणां प्रत्येकनिरूपितवैयधिकरण्यानधि
करणत्वं निवेश्यं अतो नानाधिकरणसाधनके तादृशयावद्धर्माधिकरणाप्रसिद्धावपि न क्षतिः। द्रव्यत्ववैयधिकरण्य
मादाय अतिव्याप्तिस्तु समवायेन साध्यतायां न तु संयोगेनेति न संबंधेन वैयधिकरण्याप्रसिद्धेरित्यवधेयं। पृथिवीत्वा
तथाते

निरिवृक्षपट५ महानसीयवह्न्यादेः२

वी दितितथाचद्रव्यंपृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिः द्रव्यत्वादेःपृथिवीत्वादिसमानाधिकरणाभावद्धर्मवैयधिकरणानधिकरण
त्वविरहादितिभावः।व्यधिकरणयोर्व्याप्तिरितिमतावलंबनेनवह्निमान्धूमादित्यादौपर्वतत्वादिवैयधिकरणपक्षेपि
क तद्दोषइत्यपत्ति साध्यकानुधावनंनतुतदनधिकरणमात्रवृत्तित्वंमात्रेवैयधिकरण्यंघटत्वादेस्तादृशवैयधिकरण्यंच
नतदधिकरणेपिवर्तमानस्यद्रव्यत्वादेरतस्त्वाहतदनधिकरणमात्रावृत्तित्वंचेतिघटत्वपटत्वानधिकरणमात्रवृत्ति
त्वंचेत्यर्थः।घटादिरूपाणामितियथासंख्यमन्वयः।तथाचसत्तावान्पृथिवीत्वादित्यादावव्याप्तिर्दुर्वारैवकुत्रापिसत्त्वेता सावतपि
यावद दृशधर्मवैयधिकरण्यानधिकरणत्वादितिभावः।तादृशाव्याप्तिंपरिजिहीर्षुर्वैयधिकरण्यानधिकरणपदस्यतद
नवच्छेदकावच्छिन्नपरत्वमवलम्बतेनयापीतिच्छमाप्तभावंस्फुरयतिनहीतिकश्चिदेकोधर्मस्तादृशाइत्यन्वयः।पृथि
वीत्वादिसमानाधिकरणानिखिलधर्माणामेवतद्व्यापकरूपादिसमानाधिकरणतयारूपत्वाद्यवच्छेदेनतादृशधर्मा राम०
नधिकरणमात्रवृत्तित्वासंभवादितिभावः।अवच्छेदकावदितलक्षणेधूमवान्वह्नेरित्यादौयावद्धर्मान्तरगतमहान ११

सत्ता४

द सत्त्वादिकमादायाप्यतिव्याप्तेर्वारणासंभवतिवपर्वतीयधूमादेस्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वात्तदिदानींतुनतादृशप
र्ममादायतद्वारणासंभवः।धूमत्वाद्यवच्छेदेनतदनधिकरणमात्रवृत्तित्वासंभवादितिव्यक्तिव्यभिचारनिरूपकाधि
काधिकरणवृत्तिधर्ममादायातत्रातिव्याप्तिवारयतिधूमत्वादिकंत्वितितन्नवच्छेदकत्वमन्यूनानतिरिक्तवृत्तित्वंत
द्वधूमत्वादौनसंभवतिधूमत्वादेर्जलादिसाधारणायोगोलकत्वादिवैयधिकरणपन्यूनवृत्तित्वादित्यतआहाव
च्छेदकत्वंचेतितादृशवैयधिकरणावच्छेदकत्वंचेत्यर्थः।वह्न्यभावप्रयोजनानुरोधेनतच्छून्यावृत्तित्वरूपंतदन
तिरिक्तवृत्तित्वपदार्थेतद्व्यूह्यधर्मत्वमपिकंनिवेशयतितद्धेति।धर्मेत्वंवृत्तिमत्त्वंनातिप्रसंगइतिगगनादेर्गुण
दि त्वादेर्वैयधिकरण्यशून्यत्वेपिधर्मत्वविरहेणतादृशधर्मावृत्तित्वस्यद्रव्यत्वादावसत्त्वादितिभावः।अथतच्छून्यवृ
त्तिवृत्तित्वमित्यत्रसाध्यताघटकसंबंधेनधर्मवृत्तित्वंनिवेशनीयमन्यथाधूमत्वादेरपिकालिकादिसंबं
धेनायोगोलकत्वादिवैयधिकरणपशून्यवृत्त्यादिवृत्तित्वेनावच्छेदकत्वानुपपत्तेः।तथाचद्रव्यवान्मेयत्वादित्यगुण २

त्सत्तावद्द्रान्येयत्वा

नौ त्वादिवैयधिकरण्यशून्यगुणादिवृत्तिसत्त्वगुणत्वादौ साध्यतावच्छेदकताघटकसमवायसंबंधितवृत्तेरप्रसिद्ध्या द्रव्यत्वा
देर्गुणत्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिः। नच समवायेन तस्य साध्यत्वे साधनसमानाधिकरणद्रव्यत्वादिवैय
धिकरण्यावच्छेदकत्वं द्रव्यत्वस्य सुवचं तद्वैयधिकरण्यशून्यत्वघटरूपादौ समवायेन वृत्तेः प्रसिद्धेरिति नातिव्याप्तिरिति
वाच्यं व्याप्तिव्याप्तेर्वारणासंभवेपि धर्मपदानुपादाने गुणत्ववैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्त्यापि व्याप्तिप्रदर्शनात्त
त्पदोपादानेपि तद्वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्त्या संदर्भविरोधस्य दुर्वारत्वात् द्रव्यत्वान्द्रव्यसमवायिगुणान्यतरत्वादि
त्यादावतिव्याप्तेर्दुर्वारत्वाच्च तत्रोगुणमात्रस्य व्यभिचारनिरूपकाधिकरणतया तद्वृत्तिधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वासं
भवेत साधनसमानाधिकरणवैयधिकरण्यावच्छेदकभेदकूटस्याव्याहतत्वादिति चेन्न तच्छून्यधर्मावृत्तित्वमित्यनेन त
स्यानधिकरणतच्छून्यधर्मसामान्यकत्वस्य तदाश्रयत्वंविशेषसामान्यकत्वस्य वाविवक्षितत्वात्। एतेन तदनधिकरणमात्र राम॰
वृत्तित्वं साध्यतावच्छेदकसंबंधेन वाच्यं। अन्यथा धूमादेः कालिकसंबंधेनायोगोलकादिवृत्तितया धूमत्वावच्छिन्न १२

साध्यतावच्छेदकद्रव्यत्वसत्तादौ द्रव्यवृत्तिधर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वाप्रसत्तेः द्रव्यावृत्तिगुणत्वादिवैयधिकरण्यशून्ये साध्यतावच्छेदकता
घटकसमवायेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या तद्दे ४ स्वाश्रय २

यदनधिकरणमात्रसमवेतत्वशून्ये २

स्यायोगोलकत्वाद्यनधिकरणमात्रवृत्तित्वानुपपत्तिस्तथा च समवायेन प्रमेयत्वावच्छिन्नसाध्यके वाच्यत्वादिहेताव
तिव्याप्तिस्तत्र व्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तिजातित्वाभावादौ प्रमेयत्वादेर्हेतावच्छेदकत्वानुपपत्तिः साध्यतावच्छेद
स्थं कसंबंधेन संबद्धत्वरूपधर्मत्वनिवेशेपि तद्दोषतादवस्थ्यं ज्ञानत्वादौ समवायेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या ज्ञातित्वावैयधिकरण्यशून्य ९
समवेताप्रसिद्धेः ज्ञातित्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्य साध्यतावच्छेदके गुरुरूपपदावृत्त्वादित्यपि निरस्तं प्रमेयत्वाश्रयी
भूतसमवेतसामान्यस्य जातित्वादिवैयधिकरण्याश्रयतया प्रमेयत्वादेस्तदवच्छेदकत्वनिर्वाहात्। केचित्तु साध्यतावच्छे
दकसंबंधेन यत्संबद्धत्वे पर्याप्ता तादृशसंबंधेन तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वस्याभावः तदुभयाभाववद्वावत्त्वाश्रयक
त्वे विवक्षणान्न दोषः। संबद्धत्वं संबंधप्रतियोगित्वं स्वतो यत्र संयोगः साध्यतावच्छेदकसंबंधः तत्रापि संबद्धत्वस्वरूपसं ८
र्ते बंधेनैव वृत्तेरलीकवैयधिकरण्याभावानुरोधात्स्वरूपसंबंधावच्छिन्नाभावनिवेशे संयोगस्यापि तत्संबंधेनावृत्त्या
तदभाववत्तादृशसाध्यतावच्छेदकसंबंधत्वोभयस्य स्वरूपसंबंधावच्छिन्नाभावः केवलान्वयीति तथा दोषावच्छेदकत्व

नतु संबंध एव ३

सतितदनधिकरणवृत्तित्वं ४

रणत्वव्याप्तिरितिनिरस्तं। नचसंबद्धत्वस्यस्वरूपसंबंधेनवृत्तावपिस्वरूपाननुगमेपिनैकैकसंबंधेनोभयाभावसंके स्वरूप
तत्वान्वयितपक्षदृष्यतादवस्थ्यमितिवाच्यंस्वरूपाणामननुगमेपिव्यनतिप्रसक्तेनयेनकेनचिद्रूपेणतदनुगमसं
भवात्स्वन्यथाविषयादिभेदेनविभिन्नस्यप्रमाविषयत्वादेःप्रमेयत्वत्वादिनापिकेवलान्वयितानुपपत्तिःतद्घटक
संबंधाननुगमादित्याहुः। अथतदनधिकरणमात्रवृत्तित्वंतदधिकरणावृत्तित्वेनत्रसत्यंतानिवेशादेवसामंजस्येनवि
शेष्यदलवैयर्थ्यंतत्परित्यागेचसत्यंतदलस्यावृत्तिसाधारणतयातच्छून्यत्वमात्रस्यैवावृत्तिव्यावृत्ततयाधर्मत्वोपादानवि
रोधः। नचतदधिकरणावृत्तित्वमात्रनिवेशेप्रमेयत्वादेरित्यादिमूलासंगतिरितिविशेष्यदलनिवेशनमावश्यकंतद
धिकरणावृत्तित्वशून्यत्वादवृत्तिसाधारणस्यविशिष्टशून्यत्वस्याभावांतरतयाचनवैयर्थ्यमितिवाच्यं। वृत्त्यंशमा
त्रस्यैवविशेष्यविधयानिवेशेनैवाखंडाभावांतरस्यघटकत्वात्तदनधिकरणत्वांशस्याव्यावर्तकस्यनिवेशेव्यर्थे राम०
विशेषणतयादुर्वारत्वात्तद्वैयर्थ्यभियातदंशस्यैवपरित्यागेप्रमेयत्वाद्यधिकरणवृत्तेर्वृत्तिमत्तोप्रसिद्ध्याप्रमेयत्वादेरि १३

तिमूलसंगतावपिमहानसादावितिमूलस्यवह्नित्वादौसंबंधांतरावच्छिन्नात्यंताभावादिघटितवह्न्यादिरूपसाधनसमानाधिकरण
धर्मवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वोपगमेनपरतयादीधितिकारव्याख्यानासंगतेर्दुर्वारत्वात्। एतेनावृत्तिव्यावृत्तंतदधिकरणताव्या
पकभेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वमेवतद्वैयधिकरण्यमित्यपिनिरस्तं। तत्रापिसाधनसमानाधिकरणधर्मानधिकरणांप्रवेशेनदीधि ला
तिकारीयतन्मूलव्याख्यानासंगतिरितिचेन्न। तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वमित्यनेनस्वव्यापकतदनधिकरणताकत्वस्यविवक्षि
ततयातन्मूलसंगतेर्धर्मपदसार्थक्यस्यचोपपत्तेः। नचतादृशमूलसंगमनस्यतदनधिकरणेतरावृत्तित्वनिवेशनेनापि
संभवान्निरुक्तवैयधिकरण्यनिवेश्यधर्मपदोपादानमयुक्तमितिवाच्यं। तदनधिकरणेतरावृत्तित्वप्रतियोगिकाभावार्थकत्वेता
दृशव्यक्तिविशेषाद्यभावस्यतत्समानाधिकरणसाधारणतयातच्छून्याप्रसिद्धेः। तादृशवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावार्थकत्वेतादृ
शवृत्तित्वत्वस्यस्वसमानाधिकरणतदधिकरणवृत्तित्वापेक्षगुरुशरीरत्वेनाभावप्रतियोगितानवच्छेदकतयातादृशाभावा
प्रसिद्ध्यातस्यतदर्थकत्वानुपपत्तेरिति। तच्छून्यावृत्तित्वरूपावच्छेदकत्वनिवेशएकतराव्यभिचारित्युभयसाध्यकेविशेष्या

गा॰टी॰
१४

संगतेर्दुर्वारत्वा८

व्यभिचारिणि विशिष्टसाध्यके च व्यभिचारिण्यतिप्रसंगस्याग्रे दर्शनीयतया कल्पांतरमाह वस्तुतस्त्विति। यद्यपि स्वत्वापित
दनधिकरणमात्रवृत्तित्वं स्वव्यापकतदनधिकरणताकत्वमेव न तु तदधिकरणावृत्तित्वे सति तदनधिकरणावृत्तित्वं वृत्तिमत्त्वं वा
तदभावाप्रवेशेन उक्तरीत्या विशेष्यसार्थक्यस्योपपादयितुमशक्यत्वात्। नापि तदधिकरणावृत्तित्वमात्रं तथा सति गगनादेरपि
मेयत्वादेस्तादृशवैयधिकरण्यसत्त्वेन प्रमेयत्वादेरिति मूलासंगतेः। गगनत्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणताप्रसिद्ध्या गगनत्वादेनि
रुच्यमानवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वासंभवेन प्रमेयत्वादेरिति मूलस्य वैयधिकरण्यावच्छेदकाप्रसिद्ध्यर्थकतयासंगमयितुमशक्यत्वे न
पि उक्तक्रमेणादीधितिकारीयमहानसादाविति मूलव्याख्यानोक्तेः। तथा च तदधिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छिन्नकत्वनिवेशेनैवउपपन्ना वैयधिकरणता
निवेशो व्यर्थः। शुद्धसत्तायागुणत्वाद्यधिकरणेसत्त्वेपि विशिष्टाभावसत्त्वात्। विशिष्टसत्ताव्यापकतायागुणाभेदेसत्त्वात्। तथापि विशिष्टाधि
या करणताव्याप्यतौ घटकत्वेनोभयाधिकरणतोपादानं। वस्तुतो मूलोक्तदोषाणां यथाश्रुतेपरिवाच्यतयातदधिकरणावृत्तित्वरूपवैयधि
करण्यमेव निवेश्यं। तथा चाधिकरणत्वानिवेशो वक्ष्यमाणानिव्याप्तिरेवदुर्वारत्वात्। गुणत्वाद्यधिकरणेसत्ताया वृत्तेः उभयत्वविशिष्टसत्तात्वाद्य
वच्छिन्नायामपितस्यां तदधिकरणावृत्तित्वरूपतदनधिकरणमात्रवृत्तित्वस्योपपादयितुमशक्यत्वात्। वृत्तेर्व्याप्यवृत्ति [redacted] राम
तयाभिन्नरूपेणापितद्वृत्तितदभावासंभवात्। एवं च अधिकरणता [redacted] १४

न्ष

पदानुपादाने स्वविशिष्टसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनैव तदधिकरणावृत्तित्वस्य निवेशनीयतयजातिमान्प्रमेयत्वादित्यादौ
जातित्वाद्यधिकरणे समवायादिना वृत्तेरप्रसिद्ध्या जातित्वादौ जातित्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वस्यापि दुरुपपादत्वात्तैः
धिकरणतानिवेशनम् अधिकरणतापदमधिकरणताशून्यपरं अन्यथा द्रव्यगुणादिवृत्तित्वविशिष्टसत्तानिरूपि
ताधिकरणताविशेषैरेव तत्र तत्र शुद्धसत्तात्वाद्यवच्छिन्नवत्ताबुध्युपपत्तेः शुद्धसत्तात्वाद्यवच्छिन्ननिरूपिताखंडाधि
प करणतांतरानुगमेपत्तिकिंचिद्विशिष्टाधिकरणतया गुणत्वाद्यनधिकरणत्वमात्रवृत्तित्वमादाय शुद्धसत्तात्वादेरपिगुण याता
त्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकतापत्तेः एवं च कुसुमादेः कालिकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतायाश्चघोगोलकादिवृत्तितया
कुसुमत्वादेरयोगोलकत्वादिवैयधिकरण्यावच्छेदकत्वानुपपत्तिरिति साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नत्वेनाधिकरणता
विशेषणीया। न च तादात्म्यादिवृत्त्यनियामकसंबंधेन साध्यतायामव्याप्तिः संबंधितायाएवनिविष्टत्वात्। न च संबं
धिताया भेदघटकतया संयोगेन दंडादेः साध्यत्वे दंडसमवेतसंयोगादिहेतावतिव्याप्तिः स्वस्य स्वानधिकरणत्वेपि स्व

समवायेन

तो २

संयोगाधिकरणगतपार्देऽत्वाद्यवच्छिन्नसंयोगस्यसाधनसमानाधिकरणार्देऽत्वाद्यधिकरणवृत्तित्वेनतद्व्यधिकरणायाव

च्छेदकत्वानुपपत्तेः स्वानुयोगितासंबंधेनतदधिकरणवृत्तित्वनिवेशे स्वस्मिन्स्वप्रतियोगिकसंयोगानुयोगिताविरहेण

एवं तद्दोषानवकाशेऽपि समवायैक्यमतेसमवायेनसाध्यतायांसद्धेतौसाधनाधिकरणेसर्वत्रसम्बद्धेतमात्रस्यैवसमवायसत्त्वा

द्व्यवच्छेदकाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तिरितिवाच्यं। संबंधानुयोगितायाएवसंबंधित्वरूपत्वात्तद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वविशि

ष्टसाध्यतावच्छेदकसंबंधानुयोगितायास्तदनधिकरणमात्रवृत्तित्वंतत्त्वमित्यर्थपर्यवसानेनपूर्वसामंजस्यात्। तस्य

प्रतियोगिकसंयोगस्यस्वस्मिन्सत्त्वेपितदनुयोगितायाअसंभवात्स्वस्यापिसंयोगेनस्वस्मिन्स्वविशिष्टबुद्धेःप्रमात्वा

पत्तेः एवंसमवायैक्यमतेसमवायानुयोगिताभेदस्यातिप्रसंगभंगायावश्यकतयाउक्तानुपपत्त्यनवकाशात्। अथैवमपि

महाकालोवृत्तत्वात्कालपरिमाणादित्यादौसाधनसमानाधिकरणमहाकालवृत्तिधर्मनैयत्यधिकरणतावच्छेदकाप्रसि रा०१०

द्ध्याऽव्याप्तिः स्ववृत्तिगगनत्वाद्यवच्छिन्नस्यकालिकसंबंधेनसंबंधित्वाप्रसिद्ध्यागगनादेःकालवृत्तिताभ्युपगमेमहाकालेपि १५

त्वा

वे ताद्दृशसंबंधित्वसत्त्वात्गगनादेरपितथात्वोपगमात्। साध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतासामान्ये यद्विशिष्ट

प्रतियोगिकत्वतदनधिकरणमात्रवृत्तित्वाभावोभयाभाववत्त्वंतदित्युक्तेगगनादेःकालावृत्तितामतेगगनत्वादे

रुक्तस्थलेऽवच्छेदकत्वोपपत्तावपिविषयितादिसंबंधेनव्रणादिसाध्यकनिरुक्तज्ञानत्वादिहेतुकेतदप्रसिद्धिर्दुर्वारैव

स्तुमात्रस्यैवनिरुक्तज्ञानवृत्तिविषयितामतियोगित्वात् विषयितासामान्येउभयाभावस्यदुर्घटत्वात्। नचयद्धर्मावच्छिन्न

निरूपितयत्संबंधावच्छिन्नाधिकरणतासाधनसामानाधिकरणायत्किंचिद्धर्मावच्छिन्नानधिकरणमात्रवृत्तिस्तद्धर्माव

च्छिन्नाधिकरणताभिन्नत्वंसाध्यसामानाधिकरण्यघटकमुक्तसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्ननिरूपितसाध्यतावच्छेद

कसंबंधावच्छिन्नाधिकरणतायांविनिवेश्यंनतुसाध्यतावच्छेदकेऽनवच्छेदकत्वंउक्तस्थलेचसमवायादिसंबंधावच्छि

न्नवृत्त्यवच्छिन्नाधिकरणतान्यान्यतयाविधानाभेदस्यकालिकविषयितासंबंधावच्छिन्नाधिकरणतायांसत्त्वात्लक्ष

णसमन्वयइतिवाच्यम्। उक्तयुक्त्यामहानसीयवह्नित्वविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतायाःशुद्धवह्नित्वसत्तात्व श०६

वच्छिन्नाध यादृशरूपावच्छिन्नयत्संबंधावच्छिन्नाधिकरणतात्वं तादृशरूपावच्छिन्नतत्संबंधा २

ध वच्छिन्नाधिकरणतायाश्चननिरूपितयातद्रूपावच्छिन्नसाध्यकव्याप्तिः। एवंसाधनसामानाधिकरण्यत्किंचिद्धर्मावच्छिन्न
धिकरणमात्रवृत्तित्वावच्छेदकं यादृशो[illegible]यादृशरूपावच्छिन्नाधिकरणतात्वावच्छिन्नभेदकूटसामानाधिकरण्यंसाध्य
तावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नायद्रूपावच्छिन्नाधिकरणतात्वंतद्रूपावच्छिन्नसामानाधिकरण्यंव्याप्तिरितिविवक्षयासंयोगेनु
पपत्तिपरिहारसंभवात्मुद्धवह्नित्वाधिकरणतात्वेप्रत्येकंमहानसीयपर्वतीयत्वादिविशिष्टवह्नित्वाद्यवच्छिन्ननिरूपि
ताधिकरणतात्वावच्छिन्नभेदकूटसमानाधिकरणत्वसंभवात्व्यभिचारिणिसाध्यतावच्छेदकसंबंधावच्छिन्नसाध्यताव
च्छेदकावच्छिन्नाधिकरणतात्वस्यापिव्यभिचारनिरूपकाधिकरणवृत्तितयानवच्छेदकतयातदवच्छिन्नभेदस्यनिरुक्तभेद
कूटान्तर्गतत्वात्तादृशाधिकरणतात्वेचतद्भेदसामानाधिकरण्यविरहेणातिव्याप्त्यनवकाशादितिकृतंविस्तरेण। पू
परि र्वकल्पत्यागबीजमाहुस्तेनेतितदनधिकरणमात्रवृत्तितारूपधर्मोद्वित्वस्थलेतादृशधर्मपर्याप्त्यधिकरणत्वनिवेशेसत्ता राम०
द्रव्यत्वोभयत्वादेस्तथाविधसत्तामात्रपर्याप्तत्वविरहेणावच्छेदकत्वमुपपद्यतेतत्राशयेनविशिष्टसाध्यानुसरणा १६
का

सत्तापांगुणत्वाभावद्वयमात्रवृत्तित्वविरहेपीत्यनेनतद्वृत्तितयाउभयत्वादेःपूर्वकल्पेऽवच्छेदकत्वासंभवःसूचितः।
महानसाद्यावित्यादिस्थलंसाधनाधिकरणेवह्नित्वद्वेद्वयपर्याप्ताभावान्योन्याभावप्रदर्शकंसिंहमुखावलोकनन्यायेनैवपूर्व
लक्षणद्वयदूषणापरतयाऽसांप्रदायिकव्याचक्षतेस्वयंचतेषामसामर्थ्यसूचनायप्रकृतलक्षणदूषणपरतयातत्सम
र्थयन्तदाकांक्षामुत्थापयितुंप्रमेयत्वादेरित्यादिदूषणमुद्धरतिनन्वितिव्यतिरेकित्वेनसाध्यतावच्छेदकसंबंधे
यत नैकिंचिदधिकरणेवर्तमानोयोव्यतिरेकस्तत्प्रतियोगित्वंनतेनसमवायेनसाध्यतायांसाधनसमानाधिकरणस्य[illegible]
त्यादिनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगिनःसत्वादेरधिकरणमात्रेसाध्यतावच्छेदकसंबंधेनाधिकरणत्वाप्रसिद्धावपिनाव्या
प्तिः।एतेनाकाशादिरूपव्यतिरेकप्रतियोग्याकाशाभावाद्यनधिकरणाप्रसिद्धिभयेनान्योन्याभावप्रतियोगिताव
च्छेदकपरतयाकेषांचिद्व्यतिरेकिपदव्याख्यानमपास्तम्।यद्ययंपद्यपिप्रमेयत्वादेरपिकिंचित्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताव
च्छिन्नव्यतिरेकप्रतियोगित्वमक्षतमेवतथापियेनयेनसंबंधेनयद्यत्साधनसमानाधिकरणं[illegible]तेनसंबंधेनत
रेकप्रति-

८ नैधिकरण्यमात्रवृत्तितानवच्छेदकत्वविवक्षणीयेस्वनिष्ठव्यतिरेकप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्यैपेन संबंधेनेत्यत्र संबं
धविशेषणत्वोपगमात् न दोषः। अत्र चरमनिरूक्तस्यावच्छेदकत्वस्य स्वत्वगर्भतया तत्तद्व्यक्तिविश्रामात् तत्तद्ध
र्मे वैयधिकरण्यावच्छेदकत्वे न तत्तद्धर्मे वैयधिकरण्यानामैकैकभेदनिवेशासंभव इति यावत्तावैयधिकरण्यावच्छेद
कधर्मोः प्रातिस्विकरूपेण तावद्भेदकूटत्वनिवेशनस्यावश्यकत्वेन साधनसमानाधिकरणधर्मे यावत्त्वविशेषण
मनर्थकं व्यभिचारिणि एकधर्मे वैयधिकरण्यानवच्छेदकस्यापि साध्यतावच्छेदकस्य धर्मान्तरे वैयधिकरण्यावच्छेद
दुर्गा कत्वेन वैयधिकरण्यावच्छेदकयावत्त्वान्तर्गततया तद्भेदस्य च तत्रासत्त्वेनातिप्रसंगविरहादिति व्यतिरेकित्वस्य धर्मवि
शेषणत्वमंतरेणैवसामंजस्यं अभेयत्वादेर्वैयधिकरण्याप्रसिद्धावपि येषां वैयधिकरण्यं प्रसिद्धं तदवच्छेदकभेद
कूटमादाय संघटते लक्षणगमनसंभवादित्याशयेन धर्मपदमुपात्तमित्युक्तीनं यावदवच्छेदकभेदत्वार्थकतया व्याप राम०
इष्टवस्तुतास्त्विति तादृशस्य साधनसमानाधिकरणस्य कस्यापि न वैयधिकरण्यानवच्छेदकं साध्यतावच्छेदकमिति १७

शेषः एतावता लक्षणं कीदृशमित्याकांक्षायामाह तथा चेति साधनसमानाधिकरणेति तादृशयत्किंचिदेकधर्मे वै
यधिकरण्यावच्छेदकं पर्यवसित इत्यर्थः। तेन साधनसमानाधिकरणधर्मत्वावच्छिन्नानधिकरणप्रसिद्धावपि न क्षतिः वि
शिष्टवह्नित्वादिरूपवैयधिकरण्यावच्छेदकधर्मभेदस्य धूमवह्नित्वादावसत्त्वाद्व्याप्तिरतोऽवच्छेदकानां तत्तद्व्यक्तित्वा
वच्छिन्नभेदकूटनिवेशनपक्षं परित्यज्यावच्छेदकताव्यक्तीनां तत्तद्व्यक्तित्वेनाल्पताभावकूटनिवेशपत्तिर्यावत्ताद
शावच्छेदकत्वघटकत्वेपीति। तादृशावच्छेदकत्वं पद्यकघटकतेत्यर्थः। विशेषणविशेष्यांतरभावेन वह्नित्वादौ पर्याप्तसंबंधाव कं
च्छेदकत्वे तदभावः केवलविशेष्येऽक्षत एवेति भावः। न च पद्यकधर्मावच्छिन्नाधिकरणतातादृशधर्मानधिकरणमात्र
वृत्तित्वरूपमवच्छेदकत्वं विशिष्टवह्नित्वादौ विशिष्टवह्नित्वत्वादिरूपमेव यद्यपतंदेनतद्रूपावच्छिन्नस्यैवोपादानात्त
था व्याप्त्यसम्भवापत्तिरेवेति कथं तदभावः शुद्धवह्नित्वादाविति वाच्यम्। तादृशधर्मावच्छिन्नपर्याप्तावच्छेदकतानिरूपका
धिकरणतासामान्यं तादृशानधिकरणमात्रवृत्तिता तादृशधर्मत्वरूपवैयधिकरण्यावच्छेदकतानिवेशान्महानसी
यं२ निरूपकता२

निरूपिकता

यवह्नित्वाद्यवच्छिन्नाधिकरणतावच्छेदकत्वस्य महानसीयत्वादिसमुदाये व्यासज्यवृत्तितया तत्पर्याप्त्यवच्छेदकधर्मस्या
पि तथात्वेनानुपपत्त्यभावात् वस्तुतस्तु यादृशावच्छेदकतानिरूपकाधिकरणतासामान्यं तादृशधर्मानधिकरण
त्वं (मात्रवृत्तितादृशावच्छेदकतारूपमेव वैयधिकरण्यावच्छेदकं निवेशनीयं महानसीयवह्नित्वावच्छिन्नाधिकरणता)
(निरूपकतावच्छेदकत्वं च महानसीयत्वादौ व्यासज्यवृत्तीति न दोषः तत्तदवच्छेदकतात्वं ताभावापेक्षया तदवच्छेद
कतावच्छिन्नभेदस्य धर्मिनिवेशाधिक्येन गुरुत्वान्न तन्निवेशः ननु विशिष्टस्यावच्छेदकत्वे शुद्धस्यानवच्छेदकत्वानु
पपत्तिभयेन व्यासज्यवृत्तिधर्मावच्छिन्नानां ताभावस्यैव तादृशधर्मावच्छिन्नभेदस्यापि एको न द्वावित्यादिप्रतीति
बलेन तद्वृत्त्येव तिस्वीकारात् विशिष्टपर्याप्त्यभावच्छेदकत्वावच्छिन्नभेदस्य शुद्धविशेष्ये सत्त्वात् महानसादौ वह्नि
तद्धेत्वोरत्यन्ताभावसत्त्वेन प्रकृतलक्षणाक्षतिमाविष्करोति तथा चेति तदनधिकरणत्वं वैयधिकरण्य ताम०
वटकं द्वयमपि दुष्टमिति साधनसमानाधिकरणस्य वह्नेरेव तादृशोभयविधतदनधिकरणत्वघटितवैयधिकरण्य १८

मे

वटकं द्वयमपि दुष्टमिति साधनसमानाधिकरणस्य वह्नेरेव तादृशोभयविधतदनधिकरणत्वघटितवैयधिकरण्य
स्य वह्नित्वावच्छिन्ने सत्त्वादिति भावः न चैवं सर्वस्यैव वस्तुनो वह्न्यनधिकरणतया मात्रपदव्यवच्छेद्याप्रसिद्ध्या वह्नि
त्वावच्छिन्नवैयधिकरण्यं दुरुपपादमिति वाच्यं स्वव्यापकतदनधिकरणताकत्वरूपतदनधिकरणमात्रवृत्तित्वस्य
सूपपादत्वात् तदधिकरणमात्रवृत्तित्वरूपवैयधिकरण्यनिवेशे प्रमेयत्वादेरित्यादिदूषणानवकाशात् न्यूनानूनता
ए भंगापत्तेः पक्षेपि दूषणं तत्र मा दृष्टत्वेनेति संबंधभेदेन वह्न्यादिवैयधिकरण्यस्य वह्नौ सत्त्वेनेत्यर्थः तदेव स्फुटीक
रोति समवायित्वेति एतच्च वृत्तिविशेषणं तादृशेति यत्किंचित्संबंधावच्छिन्नवह्न्यधिकरणताभावरूपेत्यर्थः तादृ
शधर्मवत्त्वं संबद्धत्वसामान्याभावनिवेशे च क्वचिद्व्यभिचारापत्तिः व्याप्तिरवच्छेदकाप्रसिद्ध्या क्वचित्सद्धेतावव्याप्ति
येन रपि द्रष्टव्या संबंधविशेषेणेति साधनवत्तियेन संबंधेन पर्याप्तेते तेन संबंधेन तदधिकरणगर्भस्य तु भयत्र विशेषणा ष
नाविशेषणांत्वस्य विवक्षणीयमित्यर्थः नोक्तोपि दोषः केचित्तु कृत्तिविशेषणात्महाकालोह्वटवान्कालप

गर्भस्यवावैयधिकरण्य नोक्तदोषः ९२ नो

प२

रिमाणादित्यादाववच्छेदकाप्रसिद्धिरूपदोषो दुर्वार एवेति सूचितमित्याहुः तत्र तादृशदोषस्याविर्भूतमुद्भूतत्वात् । त्वा
त्वा तामाश्रयेति साध्यसमव्याप्तत्वघटकसाध्यनिरूपितोपाधिनिष्ठव्याप्तेरनौपाधिकत्वरूपतया त्वनौपाधिकत्वशरी
रे त्वनौपाधिकत्वनिवेशादिति भावः यद्यप्यनौपाधिकत्वरूपव्याप्तेः प्रकृतसाधनत्वमिति तथा साधनभेदेन भेदस्त्वा
प्र त्वरूपकतया वसाध्यसमव्याप्तोपाधिनिष्ठव्याप्तेः कृतसाधननिष्ठव्याप्तिभिन्नत्वात् तामाश्रयावकाशः तथापि सिद्धासि
द्धिव्याघातपरिहाराय साध्यसमव्याप्तस्य व्यभिचारित्वसंबंधावच्छिन्नाभावो विवक्षणीयः तत्र च प्रकृतसाधनाप्रवे
शात् साध्यसाधनभेदेन न व्याप्तिभेद इत्यभिप्रायेणोदं तामाश्रयादीति यावत्साध्यव्यापकव्यापकत्वरूपानौपा
धिकत्वे यावत्साध्यव्यापकांतर्गतं साध्यमपीति व्याप्तिनिरूपकत्वं यद्व्यापकत्वं तदा स्वनिष्ठव्याप्तिनिरूपकत्वं
रूपानौपाधिकत्वं प्रकृतसाध्यव्यापकत्वघटितं तादृशानौपाधिकत्वं प्रकृतव्याप्तिघटितमित्याशयः यदि यावत् राम०
साधनाव्यापकाव्यापकसाध्यसामानाधिकरणापन्नौपाधिकत्वं तदा प्रकृतसाध्यातिरिक्ते साधनव्यापकतां गृही १९

वै२

व२

पि त्वौत्तरदोतद्व्यापकत्वग्रहसंभवेन प्रकृतसाधननिष्ठप्रकृतसाध्यव्याप्तिग्रहस्यानौपाधिकत्वग्रहेनापेक्षेतिना
श्र त्वाश्रयोऽपि मंत्वनवस्थैवेत्यभिप्रायेणादिपदं ननु साध्यनिष्ठाभावप्रतियोगित्वघटितोपाधिलक्षणस्य तद्रूप
वान्त्सत्वादित्यादिस्थलीयेन तत्संयोगाद्युपाधावव्याप्तिः तेषामव्याप्यवृत्तितया साध्यवति तदभावसत्त्वात् सर्वेना
नाव्याप्तिः कार्या केनाद्युपाधावपि तत्तद्व्यक्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमादाय व्याप्तिरित्याशंकां व्याप्तिलक्षण
घटकनिरुक्तोपाधित्वस्य सकलोपाधिसाधारणत्वविरहेऽपि सर्वत्र व्यभिचारित्वं किंचिदुपाधिसाधारणेनैव व्याप्ति
ना लक्षणातिप्रसंग इति तदव्याप्तिर्न दोषायेति परिहरति यत्रोपाधिरिति तद्वद्भिन्नेति अव्याप्यवृत्तिनाभावव्याप्तिकत
तदुपाधिमद्भिन्नत्वस्य तद्वत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वस्य विषयभेदेन भिन्नतया नाव्याप्यवृत्तित्वसंभव इति तदुपेक्षितं सं
योगाद्युपाध्यभावप्रकारकप्रमाविषयत्वं केवलान्वयीति तदभावाप्रसिद्धिरतस्तदेव तत्तदभावमुपेक्ष्य तद्वद्भेदानु
सरणं तद्वद्भेदाभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकतत्त्वात्मकतया सस्य च दोष इति प्रमाविषयत्वानुधावनं साध्यवत्प

साध्यवर्त्ति

पितद्वद्भेदभ्रमविषयतासंभवात् ज्ञानसामान्यमुपेक्ष्य प्रमात्वधावनं त्वादिपदाद्व्यभिचारनिरूपकाधिकरणभेदा
दिपरिग्रहः अस्ति निरुक्तोपाधिविनाश्रय इतिशेषः तथाच तावतैव तत्र नानौपाधिकत्वमिति भावः ननु तादृशाखंडो
किंचि पाधेरपि तद्देशकालवृत्तित्वविशिष्टस्य द्वित्वावच्छिन्नस्याभावः वर्त्तत इति तस्याप्युपाधित्वं नघटते यदि च प्रतियोगिप
दं प्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नपरं तदा सद्धेतौ साध्यताव्यापकस्य घटादेर्द्वैत्याच्च मेयत्वादिना साध्यव्यापकतासदाया
नौपाधिकत्वमाह्वानइत्यत आह यदि चेति केचित्तु विशिष्टाभावस्य विशेषणविशेष्यविशेषणसंबंधप्रतियोगिकत्वमेवस्वीकु
र्वंति द्वित्वावच्छिन्नाभावं च न स्वीकुर्वंति अत एव मणिकारेणापि तादृशाभावानभ्युपगमादिति सिद्धांतग्रंथे वक्ष्यते इत्यतो ता
यदि संभवइत्युक्तं दलद्वयार्थइति तथाच सद्धेतौ वह्नित्वादिना साधनताव्यापकस्य घटादेः प्रमेयत्वादिना साध्यव्यापकत्वे
पि साध्यव्यापकतावच्छेदकस्य साधनताव्यापकतावच्छेदकत्वासंभवात् निरुक्तव्यभिचारित्वमिति न सोपाधिकत्वापत्तिरिति भा राम०
वः अत्र संबंधादि विवक्षात्स्वपक्षत्वा सहानवस्थाननियमरूपविरोधिताया प्रतियोगित्वस्वरूपत्वखंडनस्य प्रकृता २०
नेर ति

नुपयुक्तत्वशंकाव्युदासाय तत्र योजनं दर्शयति अनवस्थामिति सहानवस्थाननियमवत्त्वरूपस्य नियमस्य व्याप्तिरूप
ता त्वात् अनौपाधिकत्वघटकौपाधिशरीरनिविष्टप्रतियोगितायामनौपाधिकत्वांतरस्य निवेशे तद्घटकप्रतियोगित्वा
तरेचानौपाधिकत्वांतरस्येत्येवं क्रमेणायामिज्ञानविषयतानवस्थैतस्यर्थः यद्यपि सहानवस्थाननियमस्तद्धिक भि
रणसामान्यावृत्तित्वं तच्च तद्धिकरणावृत्तित्वावच्छिन्नाभावरूपं न व्याप्तिघटितमिति तत्रानवस्थावसरः न च तद
भावव्याप्यत्वरूप सहानवस्थाननियमपदार्थोभिप्राये नानवस्थाप्रदर्शनमिति वाच्यं एवं सत्यन्योन्यसत्ताभाववत्त्वसम
वेतात्प्रसिद्धा समवायेन सत्ताभावप्रतियोगितायामव्याप्तिप्रदर्शनस्यासंगत्यापत्तेः तथापि तदधिकरणावृत्तित्वं पया
प्तत्वं यदि सहानवस्थाननियमपदार्थस्तदा विशिष्टसत्ताद्यभावप्रतियोगित्वासंग्रहः विशिष्टस्यानतिरेकेणात्र वि
शिष्टाभावोधिकरणावृत्तित्वस्य दुर्लभत्वादिति पभावव्वन्निष्ठाधिकरणतासामान्यप्रयुक्तभेदावच्छिन्ननिरूपितत्वाभाव
स्तद्वत्त्वमेव विवक्षणीयं ब्राभावादिमन्निष्ठान्यदीयाधिकरणतायां घटादिनिरूपितत्वस्याभावसत्त्वादिति प्रसंगस्य

वारणाय सामान्यपदोपादानं तदर्थस्तु व्याप्तिरित्यभिप्रायेणोर्द्धं तादृशाधिकरणतायां प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधावच्छिन्न
तथाऽ त्वनिवेशस्यावश्यकत्वात् अप्रसिद्धिप्रदर्शनसंगतिः कपिसंयोगादेस्तदभावाधिकरणाभिन्नदेशावच्छेदेन वृक्षादेः
स्वध्वंसप्रागभावाधिकरणाभिन्नकालावच्छेदेन वृत्त्यप्रसिद्धिमाशंक्य पूरयति एकेति तथा च एकदेशावच्छिन्नत्वे सति एकका
लावच्छिन्नत्वं सत् यदेकाधिकरणावस्थानं तदभावत्वं तदर्थः देशकालावच्छेद्ययोरनुगतैकरूपेणानिवेशात्तु न युक्तम् क
पिसंयोगादितदत्यंताभावयोरेककालावच्छेदेन संयोगतत्प्रागभावयोश्चैकदेशावच्छेदे नैकाधिकरणवृत्तित्वात् दू
षणतादवस्थ्यात्। यद्यप्येकदेशकालावच्छिन्नवृत्तित्वादेरभावावच्छेदकदेशावच्छिन्नत्वतदवच्छेदककालावच्छिन्नत्वयत्तदवि
म करणानिष्ठाधिकरणत्वं तदनिरूपकत्वं तत्सामान्ये यथोक्तरूपितत्वाभावस्तत्वं वा यो न संभवति वृक्षनिष्ठविषहकपिसंयो
न गावच्छेदकस्वावस्त्वायां वृक्षापितादृशसंयोगानुपत्त्यादादिदेशावंतं तदभावत्वं ज्ञानावच्छेदकत्वात् तादृशसंयोगावच्छेद रा०म०
ककालस्यापि मूलावच्छेदेन तदभाववृत्तेस्तथात्वात् दव्यासेर्दुर्वारत्वात् तथापि शाखावच्छेदेन कपिसंयोगदशायामपि २१

दानीं शाखायां वृक्षो न कपिसंयोगीति प्रतीत्यापत्तिवारणाय तादृशादिप्रतीत्या कालविशेषावच्छिन्नस्यैव देशस्यावच्छे
दकत्वमवगम्यत इति स्वीकरणीयं तादृशदेशकालयोर्वृक्षे स्वाभाववृत्तौ पृथगवच्छेदकत्वसंभवेपि तत्कालावच्छिन्नतद्दे न
शस्यानवच्छेदकत्वोत्पत्तिप्रसंगः तथा च यत्कालावच्छिन्नयद्देशस्याभाववृत्त्यवच्छेदकत्वं तत्कालावच्छिन्नत
द्देशावच्छिन्नत्वमेकदेशकालावच्छेदेनेत्यस्यार्थ इति न दोषः कालपदं क्षणपरं न दिवसमात्रकस्थूलकालावच्छिन्न ते
शाखादेः संयोगतदभावावच्छेदकत्वेपि न क्षतिः देशपदमवच्छेदकदेशांतरानवच्छिन्नदेशपरं तेन विभिन्नभाग
वच्छिन्नस्थूलावयवस्य प्रतियोगितदभावोभयावच्छेदकत्वसंभवेपि न क्षतिः। अत एवमपि व्याप्यवृत्तेरवच्छेदका
नभ्युपगमादुक्तत्वाद्यभावप्रतियोगित्वासंग्रहः तदवच्छेदकस्यैवाप्रसिद्धेः न चैकदेशकालावच्छेदेनेत्यस्यानवच्छि
न्नत्वविशेषणे तात्पर्यान्न दोष इति वाच्यं संयोगाद्यभावस्यानवच्छिन्नाधिकरणताविति गुणादौ संयोगादेरवृत्त्यासं
योगाद्यभावस्य प्रतियोगितासंग्रहेपि संयोगादेरनवच्छिन्नाधिकरणत्वाप्रसिद्ध्या तत्प्रतियोगित्वासंग्रहात् न च

भावाधिकरणत्वपां न तद्विशेषणांशमपि तु तद्वन्निष्ठाधिकरणतायामेवेति नायं दोष इति वाच्यम् एवमपि संयोगादेः कृ.पि
ना स्वसमानाधिकरणगगनाद्यभावप्रतियोगित्वेनाहेतुत्वापत्तेः यत्तु व्याप्यवृत्तिरवच्छेदकानभ्युपगमेऽत्राभावाधिकर
णतायां पद्यत्तत्क्षणावच्छिन्नयद्देशानवच्छिन्नत्वं तत्क्षणावच्छिन्नतद्देशानवच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठाधिकरणत्वनि रा
घ रूपकत्वे सति स्वाधिकरणतायां तत्क्षणावच्छिन्नयद्देशानवच्छिन्नत्वं तत्क्षणावच्छिन्नतद्देशानवच्छिन्नतदधिकरण
स्य निष्ठाधिकरणत्वानिरूपकतद्भावकत्वं विवक्षणीयत्वात् व्याप्यवृत्त्यभावप्रतियोगिन्यपि तत्स्वात्तत्त्वाभावात् तथाहि।
घटत्वादेः पयादौ घटत्वाभावाधिकरणतायां देशकालानवच्छिन्नत्वात्तदनवच्छिन्नत्वाव्याप्यवृत्तिपटत्वाद्यधिकरणताया
अप्रसिद्धा तदनिरूपकत्वात् तत्क्षणावच्छिन्नस्वाधिकरणतावद्घटादिनिष्ठतादृशपटत्वाभावाधिकरणत्वानिरूपकत्व
टत्वाद्यभावकत्वाच्च स्वाभावप्रतियोगित्वनिर्वाहः घटत्वादेर्व्याप्यवृत्तित्वस्वसमानाधिकरणसंयोगादिप्रतियोगितावा राम०
रणाय सत्यन्तं संयोगादेर्गगनाद्यभावप्रतियोगितावारणाय विशिष्यं विभिन्नक्षणावच्छिन्नस्य संयोगादिप्रतियोगिताविशेषावच्छि २२

व्याप्यवृत्तिघटत्वादेः २

दकमूलादेस्तदभावच्छेदकत्वाद्वृक्षादिनिष्ठतदभावाधिकरणतायां न मूलानवच्छेद्यत्वं किंतु प्रतियोग्यधिकर
णावृत्तित्वत्वानवच्छेद्यत्वमेव तदनवच्छिन्नत्वाच्च वृक्षादिनिष्ठसंयोगाधिकरणतायामपीति तत्राव्याप्तिस्तः क्षणानिवेशान्त
न्निवेशाच्च यत्क्षणावच्छिन्नस्य मूलादेः प्रतियोग्यवच्छेदकत्वं तत्क्षणावच्छिन्नतदनवच्छेद्यत्वमभावाधिकरणतायां
दृशानवच्छेद्यत्वमभावाधिकरणतायां न तदनवच्छेद्यत्वं च न प्रतियोग्यधिकरणतायामिति तथाविधाधिकरणत्वांतस्यानि
दपि रूपकत्वं प्रतियोगिन्यक्षतमेवेति नाव्याप्तिरिति तत्र मूलाग्राद्यादिरूपविभिन्नावच्छेदेन मध्यभागरूपैकैकावच्छेदेन च वृ
क्षादौ वर्तमानयोः संयोगयोरेकस्यापराभावप्रतियोगित्वापत्तेः एकसंयोगाभावाधिकरणतायास्तादृशमध्यभा
गाद्यनवच्छिन्नत्वात् स्वापरसंयोगाधिकरणतायास्तदवच्छिन्नत्वेनापरसंयोगस्यतदनवच्छिन्नाधिकरणतांतराप्र
तियोगित्वात् एवं घटादृश्यावच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभाववद्यन्निष्ठं यदभावाधिकरणत्वं तन्निष्ठं यत्तादृशा
वच्छेदकानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभाववदधिकरणत्वं तदनिरूपकत्वं च विवक्षणीयात्सामंजस्यात् गगनादेः स्वा

त्वेन सत्यंतदः सत्वात् तत्र संयोगानवच्छेदकाभ्यंतरादिभागस्यापरसंयोगाभावाधिकरणतावच्छेदकत्वेन विशेष्यदलस २

भावाभावत्वंनोपेयते इति स्वाभावनिष्ठप्रतियोगितासंग्रहेण दोषाय अन्योन्याभावप्रतियोगिनिमूलोपदर्शिताव्या
प्तिसुद्ध इति अत्रेति वह्न्यादेर्वृत्तेरिति संबंधविशेषमनंतर्भाव्य अभावाधिकरणवृत्तित्वसामान्याभावनिवेशे व्याप्तिरि
तिशेषः येन संबंधेनाभाव इति यः संबंधोपदभावप्रतियोगितावच्छेदकतयाभिमत इत्यर्थः एवमन्योन्याभावप्रतियोगि
तावच्छेदकतादात्म्यसंबंधेन वृत्त्यप्रसिद्ध्या तत्र तेन संबंधेन तदधिकरणावृत्तित्वं दुर्घटं मतं अत्राहुः तेन संबंधेनासंबद्धत्वे
क्ताविति स्वपदं दूषणांतरमाह परं त्विति तद्वृत्तिसामान्यादावित्ति शेषः समवायेन वृत्तेः प्रतियोगितावच्छेदकीभूतसम
वायेन संबद्धत्वस्य तादृशेति तादृशेन प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन स्वसंबद्धं यदधिकरणं तद्वृत्तित्तदभावकत्वाभि
धाने च इत्यर्थः तथा सति सत्तासमवाय्यवृत्तित्वस्य तदभावे सत्त्वेनोक्तापत्तिपरिहारसंभवादिति भावः व्यधिकरणे
ति ति व्यधिकरणसंबंधेन संयोगादिना गुणाद्यभावप्रतियोगितायां तेन संबंधेन गुणादिसंबद्धाधिकरणाप्रसिद्ध्याव्या राम०
प्तिरित्यर्थः इदमुपलक्षणं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेन प्रतियोगिमत्यपि कालिकादिसंबंधेनाभाववृत्त्या अव्या २३

नुयोगिताविशेषरूपाभावत्वावच्छेदकसंबंधेन वृत्तिः स्वरूपं वाच्यम् तथा च स्वरूपविशेषसंबंधेन सत्ताद्यभावस्य घः
सत्तादिरूपो भावस्य प्रतियोगितासंग्रहेऽपि द्रव्यत्वः सत्ताद्यभावसंबद्धाधिकरणसामान्यादौ समवायादिरूपतादृश
संबंधेन वृत्तेरप्रसिद्धेः भावस्य भावाणास्त्विपेतितादृशसंबंधसामान्ये एकदेशकालावच्छिन्नयदभावाधिकरणानुयोगि
कपंक्त्वस्य यद्रूपविशिष्टप्रतियोगिकत्वस्य च द्वयोर्व्यतिरेकस्तद्रूपवत्वं तादृशसंबंधेन तदभावप्रतियोगित्वमिति
रित्यर्थः नचैवमपि समवायैकत्वनये समवायेन द्रव्यत्वाभावप्रतियोगित्वासंग्रहः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधा
वच्छिन्नाधिकरणताधर्मिकोभयाभावविवक्षायां त्वधिकरणभेदेनाधिकरणताभेदे व्यवस्थाप्यतत्संग्रहे च अन्यो
न्याभावप्रतियोगिन्यव्याप्तिः तादात्म्यसंबंधेनाधिकरणताया अप्रसिद्धेः संबंधिता च संबंध एवेति तद्धर्मिकोभयाभा
वविवक्षणे पूर्वोक्तसर्वदोष इति वाच्यं प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधनिरूपितानुयोगिताधर्मिकस्य प्रतियोगिकत्व
विशिष्टसमं वाच्य प्रतियोगिकत्वविरहकपदभावाधिकरणावृत्तित्वोभयाभावस्य विवक्षया समवायैक्यमतेऽव्याप्ति
कालावच्छिन्नयादृशाभावाधिकरणानुयोगित्वसामान्यदधिकरणनिष्ठाभावाधिकरणतायां यद्देशकालानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नो
भयाभावस्तद्देशकालानवच्छिन्नत्वावच्छिन्नत्वोभयाभाववत्तदधिकरणानुयोगिकत्वरूपं निवेश्य तदुभयस्वप्रतियोगिकत्वेनात्र

प्रसंगवारणाय द्रव्यादिनिष्ठद्रव्यत्वादिप्रतियोगिकत्वविशिष्टसमवायप्रतियोगिकविलक्षणानुयोगितत्वेन गुणादिनिष्ठत
स्तु त्प्रतियोगिताभेदस्यासुपेयत्वेन प्रतीकारसंभवात् अधिकमग्रेवक्ष्यामः । अवृत्तिगगनादेस्तदभाववतित्वं प्रतियोगित्वं ने
प्यतस्तत्स्वीकारेऽप्युपस्थेयेन संबंधेनाधिकरणोपस्थेयेन संबंधेनानवच्छिन्नायाः स्फीतावच्छेदकावच्छिन्नाया वृत्तिस्तत्तदु
भयावृत्तिः स्ववृत्तियो धर्मः स्वभिन्नत्वे सति तद्धर्मवत्त्वमेव तत्संबंधावच्छिन्नस्वनिष्ठानुयोगितानिरूपितत्संबंधावच्छि कर्त
न्नप्रतियोगित्वमिति विवक्षणीयं तावतापि शशधर्मस्य घटत्वदभावान्यतरत्वादिकमेवाप्रवृत्तिद्वयस्य परस्परप्रतियोगि
त्ववारणाय वृत्तिमन्निष्ठत्वेन धर्मो विशेषणीयः । एवमपि गोत्वादेरश्वत्वादिप्रतियोगिताप्रसंगा वृत्तत्वघटत्वादौ द्रव्य
त्वाद्यभावप्रतियोगिताप्रसंगतो दवस्थ्यमेव स्वाभावविरोधित्वनिवेशे वक्ष्यमाणमतेऽद्रव्यस्याभावेस्य च घटप्रति
योगित्वानिवेशेनात्माश्रयः न च द्रव्यत्वाभावादेर्घटत्वादिप्रतियोगिकत्वमिष्टमेव द्रव्यत्वाद्यभाववतित्वं घटत्वं नास्ती राम०
त्यादिप्रत्ययस्य द्रव्यत्वाभावादिविषयकत्वे स्मृतिविरहाद्घटत्वं द्रव्यत्वाभावप्रतियोगीति व्यवहारस्य समनुपपत्तेश्च २५

द्रव्यत्वाभाव

वैकल्पे तत्र द्रव्यसमवेतत्वविशिष्टाभावादीनामभेदवादिनामभिवाप्यमत्तेऽपीष्ट एव घटत्वेन घटत्वं द्रव्यत्वाभावप्रति
योगीत्यादिव्यवहारोऽपि अधिकरणस्वरूपतावादिनां प्राभाकराणामिवास्माकमपीष्ट एव । एवं गोत्वादेरश्वत्वप्र
तियोगिकत्वोपगमेऽपि सत्तिविरहः अश्वादौ गोत्वादिकं नास्तीति प्रतीतेरश्वत्वादिविषयताया अदृष्टत्वात् गोत्वमश्व
त्वप्रतियोगीति व्यवहारो घटत्वं पटत्वप्रतियोगीत्यादिव्यवहारश्चाधिकरणत्वस्य साधारणधर्मस्वरूपाभाववादिभि
रिष्यत एवेति वाच्यं एवं सति सर्वत्र विरुद्धधर्मयोरेकाभावस्य त्वयापत्तावतिरिक्ताभावासिद्धिप्रसंगात् । एवं विरो
नया धघटकोऽभावादावपि प्रतियोगितांतरनिवेशादनवस्था चेति ध्येयं । तत्त्वावच्छेदकेति । प्रतियोगितावच्छेदकेत्य
र्थः । अप्रसक्तप्रतिप्रसक्तीति घटत्वान्याभावाद्यभावस्य तत्प्रतियोगितावच्छेदकघटत्वादिरूपत्वादिति भावः ।
नवनेदं प्रतियोगित्वपदं शुद्धस्यार्थे निर्वचनं किंतु व्याप्तिलक्षणस्य प्रविष्टोपाधित्वघटकव्यापकतानिविष्टप्रतियो
गितास्वरूपनिरूपणमेवाहुः प्रतियोगितायाभेदप्रतियोगिसाधारणपविरहेऽपि न क्षतिः । तावतापि व्याप्तिलक्षणस्य

निर्दोषत्वादित्यत आह प्रकृतोपयोगीति अत्यंतपदवैयर्थ्यमिति धूमवान्वह्नेरित्यादौ अयोगोलकान्यत्वादिरूपोपा
धेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगितया व्यापकत्वानुपपत्तिरिति तद्वारणाय अत्यंतपदोपादानं यदि त्वाभावाभावत्वरूपम
न्योन्याभावप्रतियोगिव्यावृत्तं प्रतियोगित्वमुपाधित्वघटकव्यापकताशरीरे निवेश्यते तदा साध्यवन्निष्ठोपाधिभेदमा
दाय दोषस्यानवकाशात् तद्वैयर्थ्यमिति भावः ननु साध्यवन्निष्ठध्वंसप्रागभावप्रतियोगिनश्चार्द्रेन्धनादेरुपाधितानि
नं र्वाहायात्यंतपदोपादानं तस्यापि तद्धि साध्याभावरूपत्वादित्यत आह सर्वत्रैवेति व्यभिचारिणीति शेषः नित्यस्य व्यभि
चारनिरूपकाधिकरणाभेदादिः ननु द्विबाधवच्छिन्नाभावप्रतियोगितामादायासंभवस्य वारणार्थं प्रतियोगिता
नवच्छेदकस्यावच्छिन्नत्वविवक्षया आश्रयकत्वेनार्द्रेन्धनादेरपि ध्वंसादिप्रतियोगितावच्छेदकार्द्रेन्धनप्रागभावकमे न
दान्यतरत्वादिनोपाधित्वसंभवदुक्त्या आशयिनाह नित्यसाधारणेति तत्त्वध्वंसप्रागभावादीनां सामान्यधर्मानवच्छिन्नप्रति राम०
योगितावच्छेदकत्वे तु साध्यवन्निष्ठध्वंसप्रागभावादिरूपाभावप्रतियोगितावच्छेदकं नार्द्रेन्धनत्वमिति नित्यसाधा २५

रणाद्धर्मपर्यंतानुधावनमफलमिति वाच्यं स्वसमानाधिकरणार्द्रेन्धनध्वंससमानकालीनतत्प्रागभावानां तत्
तत द्रूपप्रागभावासमानकालीनतद्ध्वंसानामार्द्रेन्धनत्वस्यैव प्रतियोगितावच्छेदकत्वात् अन्यथा ध्वंसप्रागभावयो
त्व रत्यंताभावविरुद्धत्वं मते तादृशध्वंसप्रागभावाधिकरणेऽत्रेदानीमार्द्रेन्धनं नास्तीत्यादिप्रत्ययानुपपत्त्यानुपपत्ते
र्वस्तुतस्तु एतद्धूमवान्वह्नेरित्यादावेतदार्द्रेन्धनादिव्यक्तीनां नोपाधितासंभवति तत्तद्व्यक्तित्वादेः साध्यवन्निष्ठध्वं
सादिप्रतियोगितावच्छेदकत्वादित्याशंकयानित्यस्येत्यनेन तद्व्यक्तीनां व्याप्तिलक्षणाप्रवेशेऽपि न क्षतिरित्युक्ता
तादृशोपाधीनामपि व्यापकरूपेणोपाधितया व्याप्तिलक्षणाप्रवेशश्चैवेति नित्यसाधारणरूपावच्छिन्नस्यैवेत्यने
त्रै नाभिहितं नित्यसाधारणं चैतद्देशनिष्ठध्वंसाद्यप्रतियोगिसाधारणं कं तेनार्द्रेन्धनत्वादेरपि संग्रहान्न न्यूनतेति
ध्येयं उपाधित्वसंभवादिति तथा चार्द्रेन्धनत्वावच्छिन्नस्य प्रकृतोपाधित्वानुपपत्त्यापि न व्याप्तिलक्षणातिप्रसंगः इ
तिभावः इतरथा भेदप्रतियोगितासाधारणरूपावच्छिन्नप्रतियोगितया अलक्षणाघटकत्वे भेदप्रतियोगितेत्यत्राप्ययोगे

ल्कभेदादिभेदप्रतियोगित्वमित्यर्थः। अन्यथायोगोलकभेदादेः साध्यवन्निष्ठभेदप्रतियोगित्वयानुपाधित्वापत्तेः अयोगोल
कभेदधूमवदन्यतरत्वावच्छिन्नस्योपाधितासंभवाद्व्याप्तिलक्षणातिप्रसक्तिर्निर्वहति न हि तादृशान्यतरत्वावच्छि
न्ने धूमवति भेदो वर्त्तते येन भेदप्रतियोगिताभावादपतदवच्छिन्नस्योपाधित्वं स्यादिति। न च उदंजनं पृथिवीत्वादित्या
दौ परमाणुभेदादेर्जन्यनिष्ठभेदप्रतियोगित्वेन साध्यव्यापकतया जन्यपरमाणुभेदान्यतरत्वावच्छिन्नस्य परमाणु
साधारणत्वेन साधनव्यापकतया उपाधित्वं न संभवतीति तत्रानौपाधिकत्वव्यवहारकतया अत्यंतपदसार्थक्यमिति वा
च्यं। साधनाव्यापकतया अत्यंताभावत्वनिवेशस्य निष्प्रयोजनकतया तादृशान्यतरत्वावच्छिन्नस्य परमाणुभिन्नत्वा
वच्छिन्नस्य च साधनाधिकरणपरमाणुनिष्ठभेदप्रतियोगित्वेन साधनाव्यापकतयोपाधित्वस्य संभवात्। परंतु घटाभा घटा
वभिन्नं प्रमेयत्वादित्यादौ घटाभावभिन्नत्वावच्छिन्नस्यापि साध्यवन्निष्ठघटाद्यभावस्वरूपस्य भेदप्रतियोगितया सा राम०
ध्यव्यापकत्वासंभवेनानौपाधिकत्वापत्त्या तद्वारकतया अत्यंतपदसार्थक्यं तत्पददाने घटाभावभिन्नादिरत्यंताभा २६

घटाद्यभावनिष्ठ

साध्यवन्निष्ठ

वत्वनिरूपकप्रतियोगित्ववति तत् साधनाव्यापकत्वविरहेणानुपाधित्वेपि घटाभावभेदादेरेवोपाधित्वसंभवादिति।
तत्र घटाभावभेदात्यंताभावस्यापि घटाभावमात्रवृत्तित्वेन तुल्ययुक्त्या घटाभावरूपतया अत्यंतपदोपादानेपि तत्रो
पाधेर्दुर्लभत्वात्। न चात्यंतपददानादत्यंताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वलाभादुक्तस्थले घटाभावभिन्नस्य घटाभा
के वात्मकभेदत्वनिरूप्यप्रतियोगित्वेप्यत्यंताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वविरहादुपाधित्वं संभवत्येवेति वाच्यं। घ
टाभावभिन्नं पटत्वादित्यादावुक्तक्रमेण साध्यव्यापकस्य घटाभावभिन्नस्य साधनसमानाधिकरणघटाभावरूप
स्वभेदप्रतियोगितया उपाधित्वापत्त्या साधनाव्यापकत्वदलेपि अत्यंताभावत्वनिरूपकप्रतियोगित्वनिवेशस्याव
श्यकत्वेन उक्तस्थले प्रमेयत्वादिरूपसाधनव्यापकतया तस्योपाधित्वासंभवात्। विवक्षितेतरेण घटाभावभेदस्योपा
पि धित्वोपपादने घटाभावभिन्नस्यात्यंतरूपदात्तसंभवेनात्यंतपदवैयर्थ्यस्यावश्यकत्वादिति चेन्न। अत्र संदुनित्यायोगोल
कभेदरूपोपाधेः साध्यवति कस्मिंश्चिदपि नात्यंताभावः विशिष्टाभावस्य विशिष्यविशेषणसंबंधप्रतियोगिकत्व

मतावलंबनात् । द्वीन स्तद्त्यादिप्रतीतिः परंपरासंबंधेनतद्धित्वाद्यभावएवविषयइतिमताश्रयणीत्तु । व्यासज्यवृत्तिध
र्मानवच्छिन्नत्वंवाप्रतियोगितायां विशेषणंदेयंतथाचाप्रतियोगित्वगर्भमेवव्यापकत्वंवाच्यंनतुप्रतियोगितानवच्छे
दकावच्छिन्नत्वंरूपं । ग्रंथकृतापियदित्तद्देयनेनानवच्छेदकावच्छिन्नत्वनिवेशप्रागनिर्भरो दर्शितः एवंचापियोगोलकभे
दसाध्यवदन्यतरत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधित्वंदुरुपपादमेवतादृशस्यसाध्यवन्निष्ठात्यंताभावप्रतियोगित्वाद्ययोगोल
कभेदादेश्चतादृशभेदप्रतियोगित्वादित्यत्यंतपदसार्थक्यात् । नन्वेवमपिनित्यसंसर्गाभावत्वरूपात्यंताभावत्ववद
कध्वंसादिवारकनित्यत्वांशस्यानतिप्रयोजनकत्वमेवेत्याशंकायांनित्यत्वांशोननिवेश्यतएवकेवलसंसर्गाभाव
त्वलाभायैवात्यंतपदमितिदर्शयितुंसंसर्गाभाववतितस्यात्यंतपदस्यघटुदंत्ववधेयं । अभावविरहात्मत्वंवेत्यस्यप्रकृ
ताप्रयोगिप्रतियोगितापरत्वेपिपूर्वकल्पाभिप्रायेणाव्यापकतालक्षणेअत्यंतपदोपादानसंगतिरिति । अन्योन्याभा राम०
वप्रतियोग्यव्याप्तिंपरिहर्तुमाहविरहपदस्येति । तज्ज्ञानेनेति । तदन्वितं । अभावान्वितयज्ज्ञानंतत्प्रतिबंधकज्ञानवि २७

ज्ञान ५ स्तदन्यथानिर्वाकि ४

षयार्थकत्वादित्यर्थः । अभावान्वयानुपलक्षणं । ज्ञानप्रभृतीनामेवविरहपदार्थकत्वंबोध्यंतेनाभावपदवैयर्थ्यं ।
एवंचतदभावग्रहप्रतिबंधकग्रहविषयत्वमेवतदभावप्रतियोगित्वमितिफलितं । एतच्चान्योन्याभावप्रतियोगिसाधा
रणमेवेत्याह । प्रतिबध्नातीतिप्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनप्रतियोगिप्रकारकनिश्चयस्याभावप्रतिबंधकत्वादितिभा
वः प्रतिबंधकत्वंयदिकारणीभूताभावप्रतियोगित्वंतदाप्रतियोगित्वांतरप्रवेशादनवस्थितस्तत्राह । प्रतिबंधकत्वं
अत्र चेतिप्रतियोगित्वलक्षणंअभावप्रतियोगिमत्ताज्ञानयोरपिभिन्नकालावच्छेदेनैकत्रात्मनिएकक्षणावच्छेदेनचविभि
न्नात्मनिवर्त्तमानत्वादेककालावच्छेदेनेतिएकत्रेतिचकालपदंक्षणपरंतेनस्थूलकालावच्छेदेनतयोरेकाधिकरणवृ
त्तित्वेपिनक्षतिः अत्रैकत्रेत्यनतिप्रयोजनकं अभावज्ञानाधिकरणक्षणावच्छेदेनतच्छून्यात्मनिष्ठप्रतियोगिज्ञानासं
पक्ष ग्रहेपितज्ज्ञानाधिकरणवृत्तियत्किंचित्प्रतियोगिज्ञानव्यक्तिमादायालक्षणगमनसंभवात् । नचज्ञानमात्रस्यैवपरमे
श्वरीयाभाववज्ज्ञानाधिकरणक्षणवृत्तितयाभाववज्ज्ञानाधिकरणवृत्तिज्ञानाप्रसिद्धिरितिवाच्यं । अभाववज्ज्ञानावच्छेदक

पक्ष के

सराणावच्छिन्नवृत्तिकान्यत्वस्यस्यएककालावच्छेदेनावर्त्तमानत्वस्यनिवेशेनित्यस्यभगवज्ज्ञानस्यकालविशेषानवच्छि
न्नतयाप्रतियोगिज्ञानिताहृशवृत्तिकत्वानियमात्घटाद्यभाववज्ज्ञानावच्छेदकलक्षणेनावच्छिन्नपरज्ञानमादायातिप्रसंगस्तु थंकि
एकक्षणावच्छेदेनघटाद्यभाववज्ज्ञानाधिकरणवृत्तिपटादिज्ञानस्यापिसत्त्वेनातिप्रसंगवदभावपदस्याभावपरत्वेनैववार स्य
णीयः।नचैवंसतिएकक्षणावच्छिन्नत्वंपरित्यज्यएकाधिकरणवृत्तित्वस्यानिवेशेनापिनिर्वाहसंभवः एकपुरुषीय
घटाद्यभावज्ञानव्यधिकरणघटादिज्ञानमादायघटादौतदभावप्रतियोगित्वोपपत्तेरितिवाच्यं।अभावज्ञानस्यहि
त्वादि घटाद्यभावज्ञानत्वेनैवनिवेशोनतुतत्तद्व्यक्तित्वेनतथाचघटाभावज्ञानाधिकरणवृत्तिघटादिज्ञानमेवदुर्वचंसर्वेषा
का मेवात्मनांकदाचित्घटाभावज्ञानवत्त्वादित्येकक्षणावच्छिन्नत्वनिवेशस्यावश्यकत्वात्।नचतदधिकरणवृत्तित्वशरी
रेप्रतियोगितायांतदधिकरणवृत्तित्वत्वावच्छिन्नत्वनिवेशनमफलंतदधिकरणवृत्तित्वप्रतियोगिताकाभावनिवेशेना राम०
प्युपपत्तेःघटाभावज्ञानवद्वृत्तिपटादिज्ञानेतद्वृत्तित्वप्रतियोगिकतद्विशेषाभावसत्वेपितत्सामान्याभावस्यानिवेशनीयत्वा २८

अतिप्रसंगानवकाशात्तथाचघटादिज्ञानेघटाभावज्ञानाधिकरणवृत्तित्वसत्वेपितत्प्रतियोगिकाभावसौलभ्याद्घ
टादेःस्वाभावप्रतियोगित्वमुपपद्यतएवेतिवाच्यं।तदधिकरणवृत्तित्वनिष्ठप्रतियोगितायाःप्रकारतयानिवेशेप्र
तियोगित्वज्ञानेप्रतियोगित्वांतरज्ञानापेक्षयागुरुत्वेनतादृशाभावेनतादृशप्रतियोगितायाःसंबंधतयैवनिवेशनतयाप्रति
योगितायाःयत्रप्रतियोगिसंसर्गतयाप्रवेशस्तत्प्रतियोगिप्रकारीभूतधर्मावच्छिन्नत्वमानस्यावश्यकत्वात्तदधिकरणवृ
त्तित्वत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्यैवप्रतिबंधकतारूपतयाएकक्षणावच्छिन्नत्वानिवेशेउक्तानुपपत्तिरस्तुहारादि
अ तिथौयंअन्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकेतिप्रसक्तिंनिराकर्तुमाहाभावपदस्यचेति।स्वाभावपरत्वादितितथाचस्वी
यायोऽभावस्तन्निष्ठतद्विरहत्वमेवस्वस्यतदभावप्रतियोगित्वंघटादावन्योन्याभावोनघटत्वाभाववृत्तिघटत्वादिनिष्ठतद्विरह अ
त्वंनततत्प्रतियोगित्वमितिभावः।घटस्तदभावप्रतियोगीत्यादौअभावपदंलक्षणयाघटादिरूपसमभिव्याहृतपदार्थवि
शेषिताभावपरंप्रतियोगिपदंज्ञानप्रतिबंधकज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वावच्छिन्नार्थकंतदेकदेशज्ञानेचाभावविष

पकत्वान्वयदृतिस्वत्वानुमितिपिन प्रतियोगिप्रदर्शनात्पार्नत्पप्रसंगो न वा भ्रमभावपदार्थान्वयापरीतिश्चेयं संबंधविशेषा ति
वच्छिन्नत्वत्वस्य व्यापकताद्दष्टक प्रतियोगिताभावस्य निवेशनीयतया भेदप्रतियोगितामादायोक्तदोषसंभवेन संयोगाभाव स
त्वविशिष्टवैयर्थ्यमित्यपास्तं यद्दसंबंधसंविशिष्टावच्छिन्नत्वस्तनाभावे कत्तवैव व्याप्तिर्वक्तव्या च प्रकृतोपयोगितानिप्रतियोगिता
श्रावस्यत्वस्यत्वेपि न क्षतिरित्याहुः वस्तुतस्तु तत्त्यादिना एकसंबंधावच्छिन्नायादृति। तया च साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगि
तासामान्यानवच्छेदकत्वनिवेशप्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्य च साध्यवन्निष्ठयत्किंचित्संबंधावच्छिन्नाभावप्रतियो
गितावच्छेदकतया तादृशप्रतियोगितासामान्यानवच्छेदकस्य धनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकाप्रसिद्धिः। न च वायो
गोलकभेदत्वादिकमेव तथा धूमादिमति संयोगादिव्यधिकरणसंबंधावच्छिन्नायोगोलकभेदाभावसत्वेपि तत्प्रतियो
गितायां लोहविन्नशुद्धभेदत्वादेरवच्छेदकत्वेपि गगनादिनिवाच्छेदविषयितासंबंधेन वायोगोलकभेदावच्छेदप्रतियोगिता रामः
यामेवायोगोलकभेदाविषयकभेदान्तरविषयज्ञानविषयितासंबंधेन भेदत्वरूपसामान्यधर्मावच्छिन्नाभावासंभवेन तत्रा २९
वायोगोलकभेदत्वादेरवच्छेदकतया तस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वासंभवात् कालिकसंबंधेन २ क २ स्त्र २

पारशात्तादृशसंबंधावच्छिन्नायोगोलकभेदाद्यभावस्य भेदसामान्यानधिकरणदेशाप्रसिद्धाः कालिकसंबंधावच्छिन्न काले
भेदत्वावच्छिन्नाभावासंभवेन अयोगोलकाद्यवच्छेदेन कालावृत्तेः कालिकसंबंधेनायोगोलकभेदाद्यभावस्य च प्रतियो
गितायां शुद्धभेदत्वादेरवच्छेदकत्वायोगात्। यदि च यत्किंचित्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वं निवेश्यायोगोल
कभेदत्वादेस्तथात्वमुपपाद्यते तदा वह्निमान् धूमादित्यादौ वृक्षादिमन्निष्ठसंयोगसमवायदैशिकविशेषणतासंबंधा
वच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधूमादिमन्निष्ठसमवायसंयोगकालिकसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छे
दकवह्नित्वद्रव्यत्वत्वहृदभेदत्वत्वाद्यवच्छिन्नस्योपाधितापत्तिरिति भावः। यत्संबंधावच्छिन्नायादृतितया च संयोगा
दिसंबंधावच्छिन्नवृक्षादिमन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवह्नित्वादेः साध्यवन्निष्ठतत्संबंधावच्छिन्नाभावप्र
तियोगितावच्छेदकत्वासंभवाद्धूमादिमन्निष्ठविशेषणताविशेषादिसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकायो
गोलकभेदत्वादेर्वृक्षादिमन्निष्ठतादृशसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाच्च न कश्चिद्दोष इति भावः। संस

गोभावत्वमनुपादेयमेवेति। स्वपगोलकभेदत्वादेर्धूमवन्निष्ठमेदप्रतियोगितावच्छेदकत्वेपि विशेषणतादिविशेषसंबंधा
दिवृत्तिजनिरुक्तोपाधितावच्छेदकत्वस्य तत्रासत्वादिति भावः। सचास्वरसः अधिकरणसंबंधेनेति तथाचतादृशाधि श्च
करणसंबंधेन संयोगादिनायस्य स्वरूपविशेषादेः क्वचिदपि कस्यचिद्धर्मेण ज्ञानत्वस्य तादृशसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानु
पपत्तिः प्रतियोगितावच्छेदकसंबंधेनैव प्रतियोगिप्रकारकज्ञानस्याभावधीविरोधित्वात्तादृशाभावधीप्रतिबंधकज्ञा
नस्यैवाप्रसिद्धेः यद्यपि समानधर्मिकयोरेवाभावप्रतियोगिमत्ताज्ञानयोः प्रतिबंध्यप्रतिबंधकभाववृत्तिसमानाधिक
रणसंबंधावच्छिन्नाभावस्थलेपि विरोधिनोरभावप्रतियोगिज्ञानयोरेकतरस्य भ्रमत्वनियमवृत्तित्यादृशाभावस्यात
प्रतियोगिनो वा भ्रमेण कदाचिदपि प्रसिद्धत्वात्तदभावप्रतियोगित्वाद्याप्तेः संभवस्तथापि समानविशेष्यताप्रत्यासत्त्या
पि प्रतिबध्यप्रतिबंधकभावोपगमे भिन्नधर्मिकज्ञानस्यापि प्रतिबंधकतावच्छेदकक्रोंतत्तया तादृशप्रमाभावाद्यल राम०
क्षणासमन्वयः संभवतीति अधिकरणसंबंधावच्छिन्नाभावानुधावनं तन्नुप्रतिबंधककल्पनं कारणीभूताभावप्रतियो ३०

समकज्ञान २

गित्वमपि विकल्लावच्छेदेनैकत्राविवर्त्तमानत्वमिति प्रागेवोक्तं संबंधं च यादृशाधिकरणसंबंधेन यस्य प्रतियोगि
नो भ्रमोऽप्रसिद्धस्तादृशसंबंधावच्छिन्नतदभावज्ञानासमानकालीनतत्प्रतियोगिविषयकसंबंधांतरावगाहि
प्रमाभावादावेव लक्षणसंगतिः संभवतीत्यतो दूषणांतरमाह स्वाभावेति संबंधत्वस्य नियमवृत्ति तत्पयोगौरवादाह स्वा वं
भावज्ञानेति लक्षेत्यस्य स्वाभावज्ञानप्रतिबंधकज्ञानविषयत्वापेक्षया येत्यादिः सर्वत्र संभवित्वादिति सर्वत्र प्रतियो त
गितारूपत्वसंभवादित्यर्थः तदभाववज्ञानविषयेदृशेनेत्यतिप्रसंगस्य स्वांशनिवेशनेवापाकादिभावः नन्तु तथे ति
वास्तित्वस्य तत्स्वाहस्वाभाववत्त्वेतिस्वाभावित्वपादावितिपाठेपाथाप्रतनविरहत्वनिवेशापक्षेस्वाभावविरहत्वस्या
दिनापरिग्रहः पर्यवसायर्थप्रतियोगितायाइति स्वस्याभावः स्वाभाव इति षष्ठीसमासः प्रतियोगित्वातिरिक्तानतिप्रसक्त
संबंधत्वस्य दुर्वचत्वादिति भावः अत्र स्वरूपसंबंधस्यैवेतिश्चत्रयथाश्रमाश्रयादिति भावः यद्यपि स्वाभावेत्यत्र प्रति
योगितायाः संबंधविधया निवेशसंबंधज्ञानस्य विशिष्टबुद्ध्याहेतुतया स्वाभावेत्यत्र स्वाभावाभावत्वरूपप्रतियो

गितानिवेशेपि तज्ज्ञानात्पूर्वं न तज्ज्ञानापेक्षेति न दुर्ग्रहता तथापि विशिष्टसंबंधे संबंधस्यापि घटकतया संबंधविषय
भासमानस्य तस्य शरीरे पि तस्य संबंधविषयाभानं तादृशशरीरस्याभानात् तत्तदपि संबंधविषयात्तद्भानमिति विषयतान
वस्यादुर्वारत्वात् तथात्वौचित्यात् प्रतियोगितात्वौचित्यात् निरवच्छिन्नाभावे स्वस्य संबंधो नुयोगितानत्तु प्रतियोगितास्यान स्व
रूपसंबंधरूपैवास्तां प्रतियोगिता तु निरुक्तरूपेत्याशंक्य अनुयोगितायाः स्वरूपसंबंधात्मकत्वेपि निरुक्तापेक्षयान
द्वास्तन्निरूपकत्वस्यैव प्रतियोगितात्वौचित्यात् प्रकारांतरेणाप्रतियोगिताप्रवेशमाह अभावत्वेति अभावत्वं द्रव्यादि
प्रतियोगिकभेदवत्वं प्रतिबंधकत्वं एकत्राऽवर्जमानत्वादि प्रतियोगिकाभाव इति भावः नन्वभावादिव्यवहारगोचर
त्वमेवाभावत्वं न तु प्रतियोगितावद्घटितं निरुक्तरूपमित्यत आह तथाविधेति विना प्रतियोगितामिति प्रतियोगित
च नंतभावेरित्यर्थः तथाविधव्यवहारगोचरत्वं अभावादिशब्दप्रतिपाद्यत्वं तत्पदशक्तिविषयत्वरूपं वा उभयथापि जन्य राम०
ताघटितप्रतिपाद्यत्वस्य तत्तज्जन्यप्रतिपत्तिविषयत्वरूपत्वात् तत्पदशक्तेश्चेत्तत्पदजन्यबोधविषयत्वप्रकारकभ ३१
यत्र

अभावनिष्ठ

गवदिषयरूपत्वात्तज्जन्यताचयासिद्घटितात्तस्याश्च प्रतियोगितावद्घटितत्वादिति भावः एवं च प्रतियोगितास्वरूपसंबंध
विशेष इति पूर्वमतमेव मणिकारस्य निर्भर इति सूचितं इदमवधेयं घटो नास्तीत्यादि बुद्धा च भावांशे प्रतियोगिनः
वप्रकारतया भानात् अन्यथा अभावादेः कारणत्वे प्रतियोगिनो अवच्छेदकत्वाच्च प्रतियोगिनिरूपितोऽनुयोगितास्वरू
वं पसंबंधोऽपसंगी कार्यः प्रतियोगिन्यभावविशिष्टबुद्ध्यात्मको भावीयो घट इत्यादि प्रत्ययस्तु नानुभवसिद्ध इत्यभावी
य प्रतियोगिताख्यस्वरूपसंबंधे मानाभावः प्रतियोगिव्यवहारस्त्वनुयोगितानिरूपकत्वमेवावलंबते। ध्वंसस्य प्रतियो
गिनिष्ठत्वात् तस्य प्रतियोगिजन्यत्वानुरोधेन तस्य प्रतियोगिनिष्ठसंबंधोपगमस्यावश्यक इति चेदस्तु तथापि अभा
वांतरस्य तादृशसंबंधो निष्प्रमाणक एव न च जन्यत्वस्य यत्र कार्यतावच्छेदकता तत्र प्रागभावादिनिष्ठानुयोगितानि
त्व रूपकत्वापेक्षया प्रतियोगिसंबंधेन प्रागभाववत्त्वस्य तथात्वे लाघवात् प्रागभावितादृशसंबंधः सिद्ध्यतीति वाच्यं त
त्र निरूपकतासंबंधेनानुयोगिताविशेषरूपप्रागभाववत्त्वस्यैवावच्छेदकत्वोपगमात् अन्यथा प्रागभावनिष्ठताया अभा

वादिभेदस्याधिकरणस्वरूपत्वाभावेनैतज्ज्ञानस्यात्यंताभावादिसाधारणापत्तेर्गौरवाच्चेति यत्साध्यस्येत्यत्र कर्मधारयसमा
व्य सेव्याप्तेर्हेतुनिष्ठत्वानुपपत्तिरिति षष्ठीतत्पुरुषमवलंब्याचष्टे यत्समानाधिकरणेति तथाहीत्यादिना दर्शितमुभयवि
धानोपाधिकत्वस्य सोपाधावतिप्रसंगस्तु दुर्द्धर इति यत्समानाधिकरणात्यंताभावेत्यादिनाव्यत्येतपदानि मूले तत्पदमत्री
तुपात्तानि न तु विवक्षितार्थकानि संबंधविशेषावच्छिन्नत्वेन प्रतियोगितायाश्चाविशेषणीयतयाप्युक्तत्वाभावान्नो व्या
क्तदोष इति व्याप्तेर्वह्न्ययोगोलकान्यत्वादीनां धूमादिसाध्यवन्निष्ठतद्व्यक्तित्वोभयत्वाद्यवच्छिन्नप्रतियोगितावत्वेपि
तात्वस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वात्तादृशधर्मस्य महानसीयवह्न्यादिरूपयत्किंचित्साधनवन्नि
ष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वेपि साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसामान्याभावत्वाभावादिति भावः ए
कसंबंधावच्छिन्नत्वमिति साधनसामानाधिकरण्याभावीययत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं यस्य तस्य सा रा॰म॰
ध्यवन्निष्ठाभावीयतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वं साध्यवन्निष्ठाभावीययत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगि ३२

गं तानवच्छेदकत्वं यस्य तस्य साधनवन्निष्ठाभावीयतत्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्येव विवक्षणीयमित्य
र्थः विशेषणताविशेषसंबंधमात्रनिवेशेनैव सामंजस्ये संबंधांतरनिवेशनमफलमित्याशयेनाह विशेषणेति प्रथम
लक्षणे संबंधविवक्षायाः फलमाह प्रतियोगितावच्छेदकमात्रस्यैवेति मात्रपदं कृत्स्नार्थकं तथा च सुतरां साधनसमा
नाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकसामान्यस्य साध्यसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वमिति संबंधा
विवक्षणे तिव्याप्तिरित्यादिति भावः लघुधर्मसमनियतगुरुधर्मस्य साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वासंभ
मा२ वाद्धर्ममुपेक्ष्य प्रतियोगितावच्छेदकधर्मानुधावनं यद्यपि कंबुग्रीवादिमत्वादेरपि विषयितासंबंधावच्छिन्नतद्विशि
ष्टाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वं संभवति घटत्वादिविशिष्टविषयकेपि कंबुग्रीवादिमत्वाद्यप्रकारके तज्ज्ञानादौ तद्वि
शिष्टस्य विषयितासंबंधावच्छिन्नाभावसत्वेन लघुघटत्वादेस्तु प्रतियोगितावच्छेदकत्वासंभवात्तथापि विषयिताया
वृत्त्यनियामकत्वेनाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वेनास्तीत्यभिप्रायेणेदं त्र्ययोगोलकभेदत्वादेस्तु धूमादिमन्निष्ठकालि

नवच्छेदकं यद्यत्तत्र साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितासामान्यावच्छेदकत्वाभावो

कादिसंबंधावच्छिन्नाभावप्रतियोगितायामवच्छेदकत्वमिति विशिष्टं द्वितीयलक्षणे संबंधविवक्षाफलं दर्शयति एकसंबंध
तितथात्वपदियत्किंचित्संबंधावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्याभावप्रतियोगितां [redacted] विवक्षित
त्वे तदसंभवः स्यादिति भावः यद्विसाधनसमानाधिकरणाभावीयत्किंचित्संबंधावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावोभि
वेशपते उभयदलस्य प्रतियोगितासामान्यं वा तदा पुनरतिव्याप्तिरेवेति हृदयं। उभयलक्षण एव संबंधविवक्षणे व्यभि
चारिणः प्रतिव्याप्तिवारणप्रकारं दर्शयति व्यभिचारिणि त्विति। तन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकमिति। तथा च साधन
वन्निष्ठाभावप्रतियोगितावच्छेदकेषु यावत्सु साध्यवत्सु साध्यवत्त्वप्रकारकप्रमाविषयत्वांतर्भावात् तत्र साध्यवन्निष्ठाभा य
वप्रतियोगितावच्छेदकत्वस्य साधनवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वयोरभावान्न लक्षणस्यातिव्याप्तिरिति भावः। अत्र
क त्यंताभाववृत्तित्वाभावात् साधनाव्यापकाव्यापकसाध्यसमानाधिकरणपर्यावत्त्व साध्यव्यापकव्यापकत्वयोरभावप्रतियो राम०
गितावच्छेदकसंबंधविशेषवृत्तित्वेन गुरुत्वयात्तद्वृत्तित्वमन्योन्याभावगर्भलक्षणद्वयमाहुरत्र तत्तदिति। यद्यप्यन्योन्या ३३

साध्यवन्निष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकेषु ५ के २

भावगर्भलक्षणेपि प्रतियोगितावच्छेदकत्वयोरेकसंबंधावच्छिन्नत्वस्य विशेषणत्वाविशेषावच्छिन्नत्वस्य वा निवेशन
भावश्यकं व्यन्यथा अयोगोलकान्यत्वादेरपि धूमाधारत्वसाध्यवन्निष्ठस्य विषयितादिसंबंधेन स्वावच्छिन्नभेदस्य प्रति
२ योगितावच्छेदकतया अतिप्रसंगात् अत्यंताभाववृत्तित्वलक्षणेतादृशसंबंधेनायोगोलकभेदत्वाद्यवच्छिन्नाभा
देरप्यत्यंताभावस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वमादायातिप्रसंगो न संभवति विशेषणताविशेषसंबंधावच्छिन्नप्रतियो
गिताकस्य तादृशाभावस्य प्रतियोगितायां शुद्धभेदत्वादेरेवावच्छेदकत्वसंभवेन गुरोरयोगोलकभेदत्वादेरनवच्छे
दकत्वादिति तत्र प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकसंबंधनिवेशो नास्ति तथा चान्योन्याभावगर्भव्याप्तौ लाघववानव
काशः तथापि गुरुधर्मस्य प्रतियोगितावच्छेदकत्वसत्त्वेऽत्यंताभावगर्भलक्षणेऽपि प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदक
संबंधनिवेशनमावश्यकं एवं भेदत्वादेर्विषयितासंबंधेन प्रतियोगितावच्छेदकत्वे अयोगोलकभेदत्वादेर्न प्रतियोगिता
नवच्छेदकत्वनिर्वाहः विशिष्यपर्याप्तस्यापि विशिष्टानुयोगिकाभावानभ्युपगमादिति तादृशधर्मस्य साध्यव्यापकता

भिन्न

वच्छेदकात्वनिर्वाहायद्वितीयेऽत्यंताभाववद्वृत्तित्वलक्षणेनिवेशस्याकल्पकत्वात्सर्वथैवेत्यभिप्रायेणेदं वस्तुतस्त्वित्यादिना

तत्कल्पितः पाठस्तृत्यपिव दंतियावदव्यभिचारित्वदव्यभिचारीत्तुभयत्रेत्वहुव्रीहिभ्रमनिरासायव्याचष्टेयावन्तीति

तद् यामितिदूषितमित्यन्तेकेनदोषेणेत्याकांक्षायांपूरयतिकेवलान्वयिन्यव्याप्तेरिति। ननुसाध्याव्यभिचारित्वंचमात्रेके

केवलान्वयिन्यव्याप्तिः असङ्गतइत्यतएवशेषसार्थक्यंभविष्यतीत्याशंकायामाह। साचेति। केवलान्वयिन्यव्याप्तिर्मे मा

त्पर्यः यथोक्तलक्षणेयावतांसाध्यमव्यभिचारित्वेषामव्यभिचारित्वरूपेकेवलान्वयिसाध्यव्यतिरेकिणाव्यभिचारि

केवलान्वयिनस्त्वव्यभिचारस्याप्रसिद्धइतितदव्यभिचारित्वमपितथेतिसाध्यंयस्यव्यभिचारिणा दृशवस्तुनोप्रसिद्धे

न रितिभावः कार्त्स्न्यं संबंधइत्यत्रसाधनसाध्यसाधनाश्रयसाधनसमानाधिकरणधर्मेषु। कार्त्स्न्यं विशेषणतापत्ता स्य

मूलकृताहूषिताः। ननुसाध्याश्रयत्वसमानाधिकरणयोस्तद्विशेषणत्वपक्षौस्वतोन्यूनताभंगायस्वयंतोदूषयितुं राम०

तावंतमोऽवित्तर्कयतिकार्त्स्न्यमित्यादिं। सामानाधिकरण्यस्यवाविवक्षितमितिशेषः। सकलधूमसंबंधस्येप्रत्ये ३४

साधन

व्याप्तितापक्षदूषणेमूलस्यतात्पर्यंप्रतीयतेतथाचकृत्स्नसाधनानुयोगिकसाध्यसंबंधस्या

कंवह्न्यादावभावादित्यभिधानेनसाध्यानुयोगिककृत्स्नसाधनसंबंधस्यदूषणेन्यूनत्वंपरिहर्तुंतत्पक्षंदूषयिष्यन्

साधनस्यकार्त्स्न्यमंतर्भाव्यवितर्कयतिश्चावदितिप्रथमपक्षेमूलोक्तदूषणद्वयंसंगमय्याधिकदोषद्वयमाहव्याप्तेरिति।

पृथिवीत्वादिति। पृथिवीवृत्तित्ववदत्वपटत्वादिसकलधर्माधिकरणाप्रसिद्धेः। तत्सामानाधिकरण्याप्रसिद्धिरतः पृथिवीवृत्ति सकल

त्वच्या त्वमुपेक्ष्यतदव्यापकत्वानुसरणं पृथिवीनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वसवृत्तिसाधारणमितितिनरूपेण

हेतुत्वमित्वृत्तेरपिसकलसाधनांतर्गततयातदधिकरणाप्रसिद्ध्यानातिव्याप्तिप्रसक्तिरतोजातिपदंसमवेतार्थकं। स्वत

का एवएकव्यक्तिसाधनेऽव्याप्तिसहितंदर्शितातिव्याप्तेरेवद्वितीयः कृत्स्नसाधनेसाध्यसंबंधोव्याप्तिरितिविवक्षापक्षः द्विती

यंसाध्येकार्त्स्न्यविशेषणपक्षंएकव्यक्तिकेतदभावादित्यत्रएकव्यक्तिपदंतादृशसाधनपरं। तस्यसाधनेकार्त्स्न्यवि

शेषणपक्षदूषणपरत्वात्तथाचस्वतएवेत्यस्यतादृशदूषणपरत्वासंभवादेकव्यक्तिसाध्यकाव्याप्तिरपरतयाव्याचष्टे

स्वतएवेतितथाचकार्त्स्न्यविशेषतयाविवक्षितस्यैकव्यक्तिकत्वस्यान्येइत्यर्थः न्यूनताभंगायपूरयतिसमव्याप्तिपि

चेति।संख्यापरिमाणादौसंख्यादिसाध्यकपरिमाणादौ।शब्दवानिति।रूपादेःसाध्यत्वेसकलतदधिकरणाप्रसिद्ध्यानातिव्या
प्तिरतःशब्दसाध्यकानुधावनं।तत्रगगनस्यैवसकलशब्दाधिकरणत्वात्।नतीयचतुर्थयोरधोभिधानपूर्वकंदूषणमाह।
तृतीयेचेत्यादिना।एकमात्रवृत्तिसाध्यकेयावत्साध्याश्रयाप्रसिद्धिदोषस्तृतीयएवनचतुर्थेवह्निमान्धूमादित्यादावति
व्याप्तिरपितत्रैवचतुर्थेयावत्साध्यसामानाधिकरण्यघटितत्वमहानसत्वाद्यधिकरणाप्रसिद्ध्यातदेनवकाशादेतादृश्या
संभवमिति।धूमादावव्याप्तिरिति।सकलेवह्निमतिप्रत्येकंधूमस्यावृत्तेःवह्निसमानाधिकरणायावद्धूमाधिकरणाप्रसि
द्धेरितिभावः।सत्त्वादावितिपत्रवह्न्यादौसाध्यइत्यनुषज्यते।पंचमेयथाश्रुतेयावत्साधनाश्रयसंबंधःसूक्ष्मेलभ्यतेतत्ताव
ताप्यव्याप्तेःसाधननिष्ठत्वानिर्वाहइतितन्निर्वाहायतादृशसमानाधिकरणपस्याधिकस्यप्रवेशनमर्थपरिष्कारःस
पमधिकंदूषणमाह।एकमात्रवृत्तिसाधनइति।यावत्साधनाश्रयाप्रसिद्धेरितिभावः।तथैवचार्थपरिष्कारःपूर्ववदेव। राम०
चान्नापियथाश्रुतेहेतत्साधनसमानाधिकरणसामानाधिकरण्यपस्याधिक्येलभ्यतेत्यतोव्याप्तिहेतुनिष्ठतासंपादना ३५

यसामानाधिकरण्यस्याधिकस्यनिवेशनमेवपरिष्कारइतिबोध्यं।ननुसाधनसमानाधिकरणानांभियोविरुद्धानां
साध्ये मेकाधिकाधिकरणाप्रसिद्ध्यापितेषांप्रत्येकसामानाधिकरण्यमेवनिवेश्यमितिनमूलोक्तदोषावसरइत्यतआहद्व ना
शानामिति।साधनसमानाधिकरणानाभित्यर्थःनक्कुत्रापिवह्नाविति।साध्यतावच्छेदकेतत्तद्भेदसामानाधिकरणद्व
त्वनिवेशपक्षेदोषोद्धारेपिनानाधर्मावच्छिन्नसाध्यकेदंडिमान्दंडसंयोगादित्यादौकुत्रापिदंडादिवृत्तेःसाधनसामा व्यके
नां नाधिकरणानांसर्वेषांप्रत्येकसामानाधिकरण्यवृत्तित्वासंभवेनाव्याप्तिर्बोध्या।साधनसमानाधिकरणाःसर्वेयादृशसाध्य
ष समानाधिकरणास्तत्सामानाधिकरण्यमित्यर्थेनकोपिदोषइत्याशंकतेनेत्याशयेति।तत्तद्व्यक्तित्वादिनासाध्यंयेद्व्यापकता श्र
वच्छेदककोटौनिवेश्यतेतदानानाव्यक्तिसाध्यकेऽव्याप्तिरित्याशयः।भेदपदंप्रकृतसाध्यतावच्छेदकपरं।विशिष्टसत्तावजा
तिरित्यादौचतिव्याप्तिवारणायविशिष्टाधिकरणानागर्भसामानाधिकरण्यप्रवेशएवमितिपत्तल्लाभायाश्रयपदमुपिस्थाव
च्छिन्नपदं।धूमादिसामानाधिकरणस्यापिस्पत्वादीनावह्न्यादिसामानाधिकरण्यव्यापकतयातिप्रसंगइतितादृशस

मानाधिकरणपत्वस्य व्यापकतावच्छेदकत्वपर्यन्तानुधावनम् । साधनसामानाधिकरण्यव्यापकत्वं साधनतावच्छेदकवि
शिष्टसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नं प्रतिव्यापकत्वं तेन धूमादिसामानाधिकरण्यत्वेन वह्न्यादिसामानाधिकरण्यत्वावच्छि तद्
न्नं प्रति व्यापकत्वेऽपि गुणत्वादिसाधारणविशिष्टसत्तात्वाद्यवच्छिन्नसामानाधिकरण्यत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वादिसामानाधिक
क रणत्वावच्छिन्नं प्रति द्रव्यत्वादिसामानाधिकरण्यत्वेनाव्यापकत्वेऽपि न क्षतिः । परिष्कारस्यास्य प्रयोजनं प्रदर्शयितुमेतदपेक्षायामुक्तदो परया
कालत्वसाधनतायामपीश्वरसाध्यसंबंधस्य व्यापकत्वरूपकलत्वपदार्थमंतर्भाव्य परिष्कार एवोचित्तः । सर्वसिद्धान्तग्रन्थस्वो
चितः सर्वसिद्धान्तग्रन्थ एव करिष्यते इत्याह इतोपीति । तथा च इदानीं यथाश्रुतार्थे दूषणपरम् एवमूलग्रंथइति नासंगति
रिति भावः । मूलोक्तसिद्धान्तलक्षणे तन्नेऽन्योन्याभावस्याव्याप्यवृत्तित्वाभावे तद्रूपनिष्ठसंयोगाभावो प्रतियोगिसमानाधिकर
णो धूमवतीहेत्वधिकरणवृत्तिरिति संयोगी द्रव्यत्वादित्यादावव्याप्त्या दूषयित्वा साधनसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितावि राम०
शेषणपक्षे एव दीधितिकारेणाग्रेऽवलंबनीयः । स्वाभाववदर्थकं किंनापदमत्र हासम्पत्तमित्याशयेन व्याचष्टे साध्याभा ३६

नि वत्तीत्यादिना साध्याभाववद्वृत्तित्वमित्यर्थः । प्रथमलक्षणे साध्याभाववद्वृत्तिभेदो विवक्षितो ऽत्र तु तत्वात्तन्नाभा
वद्वृत्तिभेद इति भावः । सत्तावान् जातेरित्यादौ साध्याभाववति हेतुतावच्छेदकसंबंधेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या ऽव्याप्तिरतो ऽविनाभा
व्या वमन्यथा चष्टे साध्यं विनाऽभाव इति तथा च न ज्ञप्त्यापत्तिः कार्य इति भावः । विनाशब्दार्थोऽभावस्य च न तु तद्वान्तस्य च नि
त्वे रूपितार्थे तयाप्रयुक्तत्वसंबंधेनाभावे साक्षाद्वन्वयः प्रयुक्तत्वं च व्यापकत्वमेवेत्याशयेनाह साध्याभावव्यापकेति साध्यस्य संयो
गादिसंबंधो न तदीयव्याप्तिरतः सामानाधिकरण्यमिति मूले व्यभिचारिसंबंधस्येति । तद्व्यभिचारिनिष्ठ तदीयसंबंधस्येत्य
र्थः । केनचित्सह व्याप्तित्वादित्यत्रान्यदीयव्याप्तित्वं प्रतीयते तच्च न संभवतीति व्याचष्टे किंचिद्रूपेति । तथा च रूपान्तरावच्छि
न्नतद्व्याप्तित्वादित्यर्थः । तदेव दर्शयति धूमादेरपीति व्यापकत्वात्तद्व्याप्तिनिरूपकत्वात् तथा च वह्न्यादेर्धूमादिव्याप्तिरि
ष्टैवेति भावः । मूले तद्व्याधादिति । केवलसाध्यसामानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्ज्ञानादित्यर्थः । व्याप्तिमित्यनुदयादिति ।
व्याप्तिमित्युदयोपगमासंभवादित्यर्थः । तथा सति द्रव्यत्वहेतुना ह्रदादावप्यभावानां व ह्याद्यनुमानापत्तिः उदाहरणे वह्नि

धर्मवत्ताज्ञानस्यविशिष्टबुध्यविरोधित्वात् अन्यथासाधारण ३ व्यभिचारज्ञान

ग तयत्पदप्रयोगेवैयर्थ्यापत्तेः व्यभिचारस्यहेत्वाभासतानुपपत्तेः सर्वत्रमेयत्वादिनासत्प्रतिपक्षापत्तेश्चेतिभावः ननुव्यभिचा
रज्ञानाभावः साक्षादेवानुमितिहेतुर्वाच्यः तथाचतत्रानुमित्यापत्तिरितिभावः अप्रकेसतन्नतेकोटिद्वयसहचरितधर्मदर्प
दि र्शनादुभयत्रव्यभिचारग्रहेसंशयानुमितिप्रसंगोपिदुर्वारः विपरीतकोटिसमानाधिकरणधर्मदर्शनाधीनप्रत्यक्षसंशयस्या
पुपेत्तेरापत्तेः व्यभिचारज्ञानाभावहेतुत्वंसंभवदुक्तिकमपिनेत्याह हेत्वंतरइतिद्रव्यत्वादौवस्वत्वादिव्यभिचारग्रहदशायांधूमा धूमा
दिलिंगकवह्न्याद्यनुमितेरुत्पादादित्यर्थः तथाचतत्साध्यकानुमितौतत्साध्यनिरूपिततद्व्यभिचारित्वाज्ञानत्वेनतद्धेतुतासंभ
वइतिभावः ननुतल्लिंगकतत्साध्यकानुमितित्वस्यतल्लिंगधर्मिकतत्साध्यकव्यभिचारज्ञानाभावत्वस्यतावच्छेदकत्वो
पगमेवार्यव्यभिचारइत्यतआहतत्रैवचेतिहेतावितिशेषः रूपांतरेणातिद्रव्यत्वादिप्रकारेणव्यभिचारग्रहेधूमत्वावच
च्छिन्नात्तल्लिंगकानुमित्युत्पत्तेरित्यर्थः ननुतद्धर्मावच्छिन्नतल्लिंगकानुमितित्वेभवतद्धर्मावच्छिन्नधर्मिकव्यभिचार राम०
ज्ञानप्रतिबध्यतावच्छेदकंवाच्यंतथाचवोक्तदोषावसरइत्यतआहहेतुतावच्छेदकप्रग्रहइतिधूमत्वादिप्रकारेणपक्ष ३७

तथाचसाध्याभावव्यापि यदिमेयत्वादिनासत्प्रतिपक्षा
धीपकत्वप्रसंगात् नवाव्यभिचारस्यहेत्वाभासतानुपपत्तिः व्यभिचारशंकानिवर्तनेनैवचउदाहरणेपीक्षोपयोगइत्या
शंकतदीधितौनचेतितद्बोधः साध्यसामानाधिकरण्यप्रकारकहेतुमत्ताबोधः सर्वानुभवसिद्धत्वादिति ८

धर्मताज्ञानंविनापिस्वपमालोकोधूमोवेत्यादिसंदेहदशायांवह्निव्याप्यवानयमितिव्याप्तिमात्रप्रकारेणपक्षधर्मता
ज्ञानादनुमित्युत्पत्तेरित्यर्थः तथाचतादृशानुमितौव्यभिचारग्रहप्रतिबध्यतावच्छेदकानिरुक्तधर्मानाक्रांतायामव्यभि
चारग्रहस्यकारणतायाआवश्यकत्वेनव्यभिचारग्रहहेतुत्वंनकुत्रापिकल्पयितुमुचितंनचाव्यभिचारस्यकेवलान्वयि
श्री स्थलेप्रसिद्ध्याव्यतिरेकिस्थलेपिकेवलान्वयित्वग्रहदशायांदुर्ग्रहतयातत्रव्यभिचारज्ञानकृतस्वसामानाधिकरण्य सर
ज्ञानादेवानुमितिरुपगंतव्येतिवाच्यं स्वसमानाधिकरणाभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यतावच्छेदकत्वरूपस्य क
सिद्धांतलक्षणेनिर्वाच्यस्याव्यभिचारस्यसर्वत्रैवसुग्रहत्वात् साध्यस्यकेवलान्वयित्वग्रहदशायामनुमितिमनंगीकुर्वतः
त्वं साध्याभाववदवृत्तित्वरूपाव्यभिचारज्ञानस्यानुमितिसामान्यहेतुत्वस्वीकारेविवाधकाभावादितिभावः ननुहेतुतावच्छे
दकग्रहस्थलेसाध्यसामानाधिकरण्यप्रकारकव्यभिचारग्रहाभावसहितसाध्यसामानाधिकरण्यप्रकारकपक्षहे
धर्मताज्ञानादेवानुमितिःसंभवतीतितत्राप्यव्यभिचारज्ञानहेतुत्वमसिद्धमस्वस्वसमानाधिकरणत्वादिसिद्धांतलये

च निर्वाह्यव्याप्तिज्ञानस्यहेतुतायांरासभादिव्यावर्त्तकतज्जहेतुतावच्छेदकस्यसामानाधिकरण्यधर्मितावच्छेदकविषयाविषय
तायाश्चवरूपनिवेशनीयत्वाहेतुतावच्छेदकधर्मप्रकारकज्ञानंविनाप्यनुमितिर्भवत्येवेनेत्यतस्त्वागृहविवदंतेचेतिकेचना
न्वय्यनुमानानस्युपगंतारोनव्याइतिशेषः तत्राचसामानाधिकरण्यज्ञानस्यापिहेतुतायैरव्यभिचारज्ञानहेतुतावादिभिरु चार
पगम्यते तन्मतापेक्षयाप्यव्यभिचारज्ञानस्यलेव्यभिचारग्रहहेतुतांकल्पयतः सामानाधिकरण्यमात्रस्यव्याप्तित्वम
न्यमानस्यमतेगौरवाभावेपिसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपाव्यभिचारज्ञानहेतुतावादिनवीनमतापेक्षयाकारणताद्वयकल्प
नेगौरवंदुर्वारमेवेतिभावः हेतुव्यापकसाध्यसामानाधिकरण्यरूपव्याप्तिज्ञानहेतुतावादिनांसिद्धांतिनांमतेपितन्मतापे
क्षयालाघवमाहव्यभिचारज्ञानेतिसिद्धांतिमतेव्यभिचारज्ञानसामानाधिकरण्यज्ञानयोर्नैककारणताद्वयंत्वपितुस्वसमा
नाधिकरण्यस्यैंचिभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वरूपाव्यभिचारविषयतानिरूपितत्वंसाध्यसामानाधिकरण्यज्ञानहेतुता राम०
वच्छेदककोटिप्रविष्टसाध्यतावच्छेदकविषयतायांनिवेश्यतेतथाचकारणतायाऐक्याल्लाघवमस्तुस्वमेवेतिभावः ।इद ३८

मत्रावधेयंपक्षभेदेनसाध्यसमानाधिकरणहेतुमत्ताज्ञानहेतुतानामानंत्यात्तत्राव्यभिचारविषयतानिवेशेऽनंतस्यले
वच्छेदकगौरवंनिरुक्तसाध्यतावच्छेदकविषयितायांनिरुक्ताव्यभिचारविषयतायांनिरूपितत्वस्याव्यभिचारविषयताया
वासाध्यतावच्छेदकविषयितानिरूपितत्वंनिवेश्यतइत्यस्यत्वदिनिगमनाविरहेणानंतपक्षभेदेनानंतकारणताधिक्येपि
तिपक्षविशेषमनंतर्भाव्यसामान्यतस्तल्लिंगकतत्साध्यकानुमितौतल्लिंगधर्मिकतत्साध्यकव्यभिचारज्ञानाभावत्वे
नैककारणताकल्पनमेवसम्यक् । अत्रकेचित्व्यभिचारस्याहस्यशरीरनिष्ठत्वात्स्वरूपान्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्यावाप्रति
बंधकत्वंनसंभवतिपरपुरुषविशेषस्थलेतच्छरीरेपिभाव्यस्यव्यभिचारज्ञानसत्त्वेप्यभिधावकमस्तुनादेरनुमित्युदयात्
कायव्यूहस्थलेएकशरीरावच्छिन्नेनात्मनिव्यभिचारस्यग्रहसत्त्वेपिशरीरांतरावच्छिन्नेतत्रानुमित्युदयादितिशरीरविशेषावच्छि तरा
न्नत्वंनिवेश्यात्मनिष्ठप्रत्यासत्त्याव्यभिचारग्रहस्यप्रतिबंधकतावाच्यातथाचचैत्रमैत्रादिशरीरभेदेनतदभावस्यानंतहेतु
तापेक्षयासामानाधिकरण्यसमानावच्छेदकत्वोभयप्रत्यासत्त्याव्यवस्यकल्प्यसामानाधिकरण्यज्ञानहेतुतायामव्यभिचारवि

सत्या-

तच्छरीरावच्छेदेन ४ पिरहस्य

षपत्वनिवेशएवलघीयान्नत्वसैसमवायसंबंधावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वाकस्यव्यभिचाराग्रहस्यसामानाधिकरण्यसमाना
वच्छेदकत्वप्रत्यासत्त्यैभ्यांकारणताकल्पनेनैवसामंजस्यादतएवहेतुतामतेपिशरीरभेदनिवेशनंनास्तीतिवाच्यं।तथापि
तच्छरीरावच्छेदेनतदात्मनिव्यभिचारधीसत्त्वेपितदात्मनितदभावस्यान्यावच्छेदेनतच्छरीरावच्छेदेनान्यात्मनितदभाव
स्यैवंवृत्तौस्तच्छरीरावच्छेदेनतदात्मन्यनुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात्उभयप्रत्यासत्त्यवच्छिन्नैकहेतुतास्थलेएककारणाव्य
क्तेरुभयाधिकरणप्रत्यासत्त्येरुभयाधिकरणप्रत्यासत्त्यैकार्योत्पत्तिप्रयोजकतयात्रव्यभिचारविषयकसामानाधिक
रणप्रत्यानंपत्रकार्येवहेत्वेपितदात्मनिशरीरान्तरावच्छेदेनतच्छरीरावच्छेदेनचपरपुरप्रवेशकर्तृत्वात्मांतरेतत्रैतच्छ
रीरावच्छेदेनैतदात्मन्यनुमित्यापत्त्यपनवकाशः।अत्रात्मभेदेनज्ञानव्यक्तिभेदादितिज्ञानहेतुतायांशरीरभेदनिवेशमंत
रेणैवोपपत्तेरधिकरणभेदेप्यभावव्यक्तिभेदाभावेनव्यभिचारज्ञानाभावहेतुतामतेशरीरभेदनिवेशनंविनाऽति राम०
प्रसंगवारणोपपत्तेरयोगात्।नचयद्देशावच्छेदेनयदायदधिकरणेकार्यंतदवच्छेदेनतदव्यवहितपूर्वक्षणेतद ३९

धिकरणेकारणमित्येतादृशावच्छेदकीभूतदेशावृत्तिव्यापकतावृत्तिंकारणत्वंव्यभिचाराग्रहेस्वीक्रियतेतादृशका
रणतान्त्रयस्यतद्देशावच्छेदेनतदधिकरणसत्वंतद्देशावच्छिन्नतदधिकरणनिष्ठकार्योत्पादेतंत्रमितितच्छरीरावच्छेदे
नतदात्मनिव्यभिचारग्रहदशायांतदवच्छेदेनतदात्मनितद्ग्रहस्यदुर्लभतयानोक्तातिप्रसंगइतिवाच्यं।एवमपितत्रमे
हाशरीरतायामस्यखंडशरीरस्यचोत्पाददशायांव्यभिचारग्रहस्तत्रखंडशरीरोत्पादद्वितीयक्षणेतदवच्छेदेनानुमित्याप
त्तेर्व्यभिचाराग्रहहेतुतावादिनांदुर्वारत्वात्तच्छरीरस्यव्यभिचारग्रहपूर्वकालेऽसत्वेनव्यभिचारग्रहानवच्छेदकतया
तदवच्छेदेनतद्ग्रहस्यात्मनिसत्वात्।नचतदाव्यभिचारग्रहस्यैवनसंभवतिशरीररूपकारणविरहादितिशंक्यंशरीरा
गि वयवसाधारणचेष्टावत्त्वस्यैवज्ञानजनकतौपयिकतयाशरीरासत्त्वेपितदवयवावच्छेदेनैवज्ञानोत्पत्तिःसंभवतीत्याहुः।व्य रि
भिचाराग्रहस्यानुमितिहेतुतामतेश्चानुमितिसामग्र्याश्चाधिकारणावृत्तितयाभिन्नविषयकप्रत्यक्षादौतत्प्रतिबंधकता
यांगौरवमित्यपिश्चव्यभिचाराग्रहहेतुतामतेतत्रसंशयान्यत्वप्रवेशप्रयुक्तगौरवमाशंकतेऽव्यभिचारनिश्चयत्वेनेति

काव्यभिचारप्रकार२

व्यभिचाराप्रकारकज्ञानत्वेनेत्यर्थः। गौरवमिति व्यभिचाराग्रहहेतुतामते व्यभिचारसंशयस्यापि प्रतिबंधकत्वेन तत्सा
धारणाव्यभिचाराग्रहत्वावच्छिन्नाभावस्यैव हेतुतया व्यभिचारग्रहे संशयभेदानिवेशेन लाघवादिति भावः। व्यभिचार
तद् ज्ञानप्रतिबंधकतामते व्यभिचारज्ञाने निश्चयत्वानिवेशेऽपि दैन्निजकीभूतभ्रमत्वं ज्ञाने निश्चयत्वस्य निवेशनीयतया
गौरवमिति समाधत्ते व्यभिचारज्ञानस्येति भ्रमत्वनिश्चयदशायामेवेत्येवकारेण तत्संशयदशायामनुमित्यविरोधि
त्वव्यवच्छेदः। अप्रामाण्यशंकया निश्चितस्यापि विषयस्य संशयोत्पत्तेस्तत्वंकाकत्वं कितस्य निश्चयकार्यकारित्वमा
त्रं नास्तीति तथाविधस्य व्यभिचारग्रहस्य तत्संशयांतरवदनुमितिप्रतिबंधकताध्रौव्यादिति भावः। भ्रमत्वेनानिश्ची
मानस्य भ्रमत्वनिश्चयत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टस्य विरोधित्वे भवता वाच्ये भ्रमत्वशंकायामपीति। तच्छंकास्कंदित ज्ञा
नस्य विरोध्यप्रकारकस्यापि निश्चयकार्यासमर्थत्वादिति भावः। भ्रमत्वेनाग्रह्यमाणस्येति भ्रमत्वज्ञानत्वावच्छिन्नाभा राम०
वविशिष्टस्येत्यर्थः। एवकारेणातन्निश्चयत्वावच्छिन्नाभाववैशिष्ट्यस्य कारणतावच्छेदकत्वव्यवच्छेदः। तदेवेति व्यभि ४०

अपिकारात्तन्निश्चयदशासमुच्चयः२

वच्छिन्नव्यभिचारप्रकारकत्वा२

राग्रहेहेतुतावादिनएवेत्यर्थः। गौरवादिति व्यभिचारवद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नाव्यभिचारप्रकारत्वप्रकारकज्ञानाभा क
वविशिष्टव्यभिचाराप्रकारकाव्यभिचारज्ञानत्वापेक्षया व्यभिचारवद्विशेष्यकत्वाभावाप्रकारकाव्यभिचारवद्वि
शेष्यकत्वावच्छिन्नव्यभिचारप्रकारकत्वप्रकारकज्ञानत्वावच्छिन्नाभावविशिष्टव्यभिचारज्ञानत्वावच्छिन्नाभावत्वस्य
प्रकारतावच्छेदकस्य गुरुशरीरत्वादिति भावः। नच भ्रमत्वज्ञानास्कंदितस्वविषयकभ्रमत्वज्ञानदशायामव्यभि
चारज्ञानस्यानुमितिजनकतया तदवच्छेदकाभावप्रतियोगिनि भ्रमत्वज्ञाने भ्रमत्वांतरग्रहाभावविशिष्टत्वं निवेश्य
तादृशग्रहस्य च निश्चयत्वेनैवाभावेऽनिवेश्यः भ्रमत्वशंकास्कंदितस्यापि परामर्शस्य भ्रमत्वग्रहस्य भ्रमत्वसंशयां
तरवदनुमित्यनुत्पादप्रयोजकत्वादित्यपि व्यभिचारग्रहहेतुतामते गौरवं व्यभिचारग्रहे जनकभ्रमत्वनिश्चयेऽभ्रम
त्वांतरग्रहस्य संशयसाधारणतज्ज्ञानत्वेनैवाभावनिवेशादिति वाच्यं अप्रामाण्यग्रहे अप्रामाण्यांतरग्रहाभाव
स्यानिवेशे तत्राप्यप्रामाण्यांतरग्रहाभावस्य निवेशनीयतया तत्र भवतां निश्चयत्वानिवेशेन लाघवविरहात् नच वा

नवच्छेदककोटिप्रविष्टाभावमात्रयग्रहवारणायैकैकं पीति स्वरूपनिश्चयत्वनिवेशः । अन्यथा मते समानं ज्ञानवा [illegible] रूपहेतु
तामति पुनरुच्यते हि दाग्रहे हि निश्चयत्वनिवेशानन्तःदिकमिति वाच्यं व्यभिचारदिनि हि वैशिष्ट्यज्ञानत्वेनैव हेतुतयाव
च्छेद्यतयात् तत्संग्रहेच तद्विशिष्टवैशिष्ट्यावगाहित्वानुगमेनैवाव्यभिचारसंशयादनुमितिवारणासंभवे तद्दोषो निश्चय
त्वस्यानिवेशात्तच व्यभिचारज्ञानविषयकत्वमात्रस्य प्रवेशे [illegible] स्नेहस्नेत्यनुमित्युत्पादानुपपत्तेः [illegible]
हेतुत्वामात्रापत्तेः तस्य ह्याभावस्यानतिरिक्तविशेषणतानवमन्यथा विशेष्यतानवस्थाप्रसंगादित्यपि वदंति गोरवान्तरेणाव्यभिचार
श्रा ग्रहप्रतिबंधकतामते दूषयन्ति नन्वेतावता [illegible] नानाविधे निहेतुनिष्ठसाध्याभाववद्वृत्तित्वसाध्यतावच्छेदकानिष्ठहेतु
समानाधिकरणाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वनोद्दृष्टप्रतियोगितानिष्ठसाध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वादिरूपबहुविधस्य
र्थः यत्किंचिद्रूपविशिष्टव्यभिचारग्रहदशायामेवानुमित्युत्पादस्यानुभवसिद्धतया सर्वविधव्यभिचारज्ञानस्यैव प्रत्य रा.म०
प्रकृ कप्रतिबंधकतायास्त्वावश्यकत्वात् [illegible] नियतपूर्ववर्तित्वेन कॢप्तानामपीति व्यभिचारज्ञानहेतुतायां तेषां त ४१

याप्य
द्धेतुभूततत्तद्व्यभिचारज्ञानाभावानामनुमितौ नियतपूर्ववर्तित्वादितिभावः एतेन बहुध्वनन्याप्ति द्विकल्पनमेवास्य
एकधर्मावच्छिन्ने नियतपूर्ववृत्तितासहितत्कल्पनेएवं लाघवमिति ध्वनितं वक्ष्यमाणैकविधेति केवलान्वयित्वंऽना
वसरे साध्याभाववद्वृत्तित्वरूपलघुशरीरव्यभिचारित्वस्यर्थः तादृशव्यभिचारज्ञानस्यापि सर्वविधव्यभिचारग्रहप्रतिब
ध्यतया तद्धेतुत्वैवसकलव्यभिचारज्ञानदशायामनुमितिवारणासंभवात्स्वव्यभिचारांतरापेक्षयात्त्वगुरीरत्वात्त्ववस्यै
वविनिगमकतया विनिगमनाविरहेण नानाविधव्यभिचारविषयाभवकाशाभावमित्यस्यापि वक्तुमशक्यत्वादितिभावः
म श्च गृहीतं साध्यसंबद्धानंतद्बीजं तु व्याप्यसमानाकारतया व्यभिचारांतरग्रहस्य साक्षाद्विरुद्धत्वाव्यभिचारज्ञानाप्रतिबंधकतयाव्य
भिचारांतरग्रहदशायां ऽस्तु व्यभिचारज्ञानसत्त्वे ऽनुमितिस्वीकारे गुरुशरीरव्यभिचारांतरग्रहस्यानुमितिविरोधितायाभ
वेनैवोपेक्षितत्वात् स्वमाकमपि लघुशरीरसाध्याभाववद्वृत्तित्वरूपव्यभिचारग्रहाभावएवहेतुरितिवक्तुंशक्यतयाऽगौरव
त्वानवकाशः व्यभिचारांतरग्रहदशायामुक्तव्यभिचारग्रहासत्त्वेऽनुमित्यनुत्पादेऽनुभवसिद्धइतिचेत्तर्हि स्वव्यभि
कृ.४

चास्त्रहासत्वएवतदनुत्पादो ऽनुभवसिद्धइत्युक्तास्मदीययुक्तिरेवजागर्त्तिकिमेतावतात्प्रयासेनेति। नतुकेवलसामाना
धिकरणपस्यव्याप्तित्वेद्धूमत्वादिनाह्रदादौवह्न्याद्यनुमानापत्तिरेववाधिकातद्वारणायसाध्यसामानाधिकरणपविशि
ष्टहेतुमत्ताज्ञानस्यैवानुमितिहेतुत्वमुपेयतांकिमव्यभिचारज्ञानहेतुत्वेनयाह्रदादौवह्निव्यभिचारेणवह्निसामानाधिकरणपविशि
ष्टवैशिष्ट्यसत्वात्।व्यभिचारिरापपिसाध्यसामानाधिकरणपविशिष्टहेतुमत्ताज्ञानस्यसाध्यवंसत्वात्पक्षेविशिष्टवैशि सेव
ष्ट्यग्रहेहेतौव्यभिचारग्रहेप्यनुमितिर्विशिष्टेवसामानाधिकरणपविशिष्टवैशिष्ट्यस्याव्यभिचारिवैशिष्ट्यानुत्पत्तादित्या
ति शंकांपरिहरतिसामानाधिकरणपविशिष्टपक्षधर्मत्वंमितिपक्षेसाध्यसामानाधिकरणपविशिष्टवैशिष्ट्यंतत्वितपर्थः।ए
वंसाध्यग्रहंविनासाध्यानिश्चयंविनाहेत्वग्रहंदुर्निश्चयंसाध्यसंदेहदशायांसाध्यसामानाधिकरणपविशिष्टस्यापिसंदेह
स्यौत्सर्गिकःससाध्यनिश्चयेनैवव्यावर्त्तकधर्मदर्शनविषयानिवर्त्तनीयइतिभावः।तथाचान्यत्वाश्रयात्सामानाधिक राम०
रणपविशिष्टवैशिष्ट्यनिश्चयस्यतन्निश्चयहेतुत्वासंभवतीत्याशयः।अयंपर्वतेवह्निसंदेहदशायांनिश्चितसाधकमहान ५२

सादिवृत्तित्तया ऽग्रहमाराणायांपर्वतीयधूमव्यक्तौवह्निसामानाधिकरणपसंदेहस्यौत्सर्गिकइतिइदानींतत्सामानाधिकरणपो
पलक्षितधूमवत्तानिश्चयेदुर्वेदइतिकथमव्यभिचरितसामानाधिकरणपप्रकारकहेतुमत्ताज्ञानहेतुतापक्षएवप्रतीका
रइतिचेन्महानसीयधूमादौप्रत्यक्षेतोवह्निसमानाधिकरणपनिश्चीयमानेलाघवज्ञानावीनाधूमत्वावच्छेदेनवह्निजन्य
त्वनिश्चयरूपविशेषदर्शनतस्तदवच्छेदेनैवतन्निर्णयात्तधूमत्वदर्शनविषयपक्षीयधूमेपिसाध्यसामानाधिकरणपसंश
याथोगात्धूमव्यापकसाध्यसमानाधिकरणवृत्तित्वोपलक्षितधूमत्वस्यव्याप्तित्वपक्षेतत्प्रकारकहेतुमत्वस्यपक्षेसाध्य
त्य संदेहदशायामपिनिश्चयस्यानिष्प्रत्यूहतया ऽनुपपत्त्यनवकाशात्साध्यस्यकेवलान्वयित्वज्ञानकालीनायामनुमितौकेव
लान्वयिसाध्यसामानाधिकरणपज्ञानमतात्स्वरूपंचसाध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानंहेतुरितिमतेसाध्यवद्धकिंचिद्यत्किंचिद्भिन्नवृ
त्तीनानाधिकरणकसाध्यकेयहेतावव्याप्तिर्यामूलोक्तसाध्यवदन्यत्वस्यसाध्यतावच्छेदकविशिष्टावच्छिन्नभेदत्वप्रत्व
त्वस्यानवकाशात्स्वयंसिद्धांतमतापिसस्यागौरवेरात्तन्निराकरोतिकेवलान्वयित्वेतिसाध्यवृत्यादिः।अनुमितपनुत्पत्ते

रितिसाध्यसामानाधिकरण्यमात्रग्रहस्यव्यभिचारग्रहाविरोधित्वादितिभावः। तद्ग्रहेपिसाध्येकेवलान्वयित्वग्रहोपिहेतु वाच्यः
र्वाच्यः। यद्यपिस्वमतेस्ववृत्तिगगनादेः स्वाभावाभाववत्त्वविरहाद् त्यंताभाववृत्तिमत्त्वमनिवेश्यैवतदभावसाधारण्यंकेव
लान्वयित्वस्यवचंतथापिसांप्रदायिकानुमतंतद्दूषयितिकेवलान्वयित्वशरीरेवृत्तौसाधनवन्मात्रस्यविशेषणत्वोप
वत् मेनैवव्यापकतापर्यवसानंभवतिस्वमतेपुनरत्यंताभावांशेसाधनंवृत्तित्वविशेषणप्रक्षेपेणैवेतिसांप्रदायिकानुमत
मेवकेवलान्वयित्वंदर्शयति। तच्चवृत्तिमदत्यंतेतिस्वादिपदान्निरुक्तस्पृष्टाभावप्रतियोगितानवच्छेदकधर्मवत्त्वस्य ना
मपि रियह। अन्योन्याभाववारितव्यापकतापर्यवसानायतद्दूषयितिकेवलान्वयित्वमाह। अन्योन्याभावेतिगगनादेःस्वा
त्यंताभावप्रतियोगित्वानुरोधेनतदभाववत्त्वस्वीकारेपितद्वदन्योन्याभाववत्त्वमप्रामाणिकमित्यन्योन्याभाववृत्तिमत्त्वमव्या वर्त
पकतयानोपात्तंसर्वसाधारण्यायपसाध्यव्यतिरेकित्वग्रहकालीनानुमितिकारणीभूतज्ञानविषयत्वनिवेशार्थमाह। यतात राम०
साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानेहेत्वंतराकल्पनालाघवात्। साधनेतिसाधनवत्त्वात्यंताभावविशेषणीभूतायावृत्तेः साध्य ४३

नवद्वृत्तितयान्योन्याभावस्यचविशेषणत्वमनुचितंतथाचउच्यतइत्यादिनावक्ष्यमाणसिद्धांतमतएवपर्यवसानं
अन्यथाकार्यकारणभावकल्पनागौरवप्रसंगादित्यर्थः। शेषमितिसाध्येकेवलान्वयित्वग्रहदशायांपक्षेसाध्यानु तस्य
मितावपिनक्षतिस्तदानींकेवलान्वयित्वेहेतुनासाध्यपक्षकपक्षवृत्तित्वानुमित्यैवपक्षेसाध्यवत्तानिश्चयकार्यसंभ इत्य
वात्। तथाचसाध्यवदन्यावृत्तित्वमिवानुमित्यौपयिकंलघुशरीरत्वादित्यादिकमित्यर्थः॥ ॥संवत्१८३१ मितिभाद्रव:८
इतिश्रीमहामहोपाध्यायश्रीगदाधरभट्टाचार्यविरचितापूर्वपक्षव्याख्यासमाप्ता॥

राम०
४४

481

481.